

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Васильчук Володимир Миколайович

УДК 94(477)''20-21''(=1.430)

**НІМЦІ УКРАЇНИ: СУСПІЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ
XX – ПОЧАТОК XXI СТ.**

Спеціальність: 07.00.01 – Історія України

Автореферат
дисертації на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук

Донецьк – 2006

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету Міністерства освіти й науки України

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Панченко Петро Пантелеймонович,
керівник авторського колективу пошуково-видавничого агентства „Книга Пам’яті України”.

Офіційні опоненти : доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України
Наулко Всеволод Іванович,
провідний науковий співробітник відділу пам’яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України;

доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
професор кафедри історії слов’ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова;

доктор історичних наук, професор
Нікольський Володимир Миколайович,
професор кафедри історії України Донецького національного університету.

Провідна установа: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кафедра української історії та етнополітики, м. Київ.

Захист відбудеться 23 червня 2006 р. о _14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 11.051.02 у Донецькому національному університеті за адресою: 83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24, II корпус, ауд. 32.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Донецького національного університету (83055, м. Донецьк, вул. Університетська, 24).

Автореферат розіслано 22.05. 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Крапівін О.В

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На початку третього тисячоліття перед українським суспільством постає низка принципових питань, породжених складними реаліями сьогодення. Докорінних змін зазнали уявлення про картину сучасного світу, світогляд людини набуває неочікуваних форм. Унаслідок цього виникає потреба в усвідомленні причетності українського суспільства до процесів, що здійснюються у світовій політичній, фінансово-економічній, інформаційно-технічній і екологічній сферах. Україна є інтегрованою і відкритою до тих трансформацій, які відбуваються на планеті, тому всі позитивні й негативні зміни в глобальному вимірі позначаються також і на становищі українського соціуму. Головна його проблема – досягнення громадянської консолідації та суспільної стабільності. Розв'язанню цих питань істотно сприяє формування нового типу мислення. Звісно, поволі формується й окреслюється такий тип світогляду, який умовно можна назвати інноваційним. Основним імпульсом цих змін є усвідомлення необхідності впровадження новітніх економічних, правових, культурних, соціальних стратегій, які адекватно відображали б реалії сучасного світу та всі його видозміни.

В Україні поступово формується політична нація сучасного європейського зразка, біля джерел якої стоїть органічна належність членів українського соціуму до громадян України. Водночас на загальнодержавному й регіональному рівнях певним чином задовольняються етнокультурні, конфесійні, мовні та інші потреби громадян, що дозволяє зберегти унікальні особливості українського народу. Нагальною залишається і проблема збереження та розвитку етнічної ідентичності. Наразі, для самої України розв'язання цього завдання – необхідна умова входження в європейське цивілізаційне поле.

Україна у спадок від минулого дістала вкрай строкате етносоціальне суспільство, “елементи” якого значною мірою все ще перебувають у різних ціннісно-сміслових горизонтах, специфічно сприймають минуле і бачать майбутнє, знаходячись в орбіті різних політичних міфологем. Справа національної ідентифікації наражається на перешкоди та непорозуміння, адже Україна лише спорадично мала досвід монолітного й цілісного існування, досить довго її “фрагменти” були в становищі своєрідних окраїн імперій, де домінували різні релігійні конфесії.

Крім того, Україна – поліетнічна держава, в якій разом із домінуючим корінним народом – українцями, проживає понад 130 етноменшин. Молода держава з часу проголошення незалежності прагнула проводити виважену й осмислену етнонаціональну політику. Одна з перших серед країн СНД сформувала необхідну законодавчо-нормативну базу, яка стала гарантом етнонаціонального миру й злагоди. Конституція України зафіксувала положення (ст. 24), яке усунуло будь-які привілеї та обмеження громадян за ознакою етнічного походження. Світовий досвід переконує: об'єднання етносів у націю можливе лише шляхом самоідентифікації, яка передбачає наполегливе й цілеспрямоване, неухильне піднесення самосвідомості, відродження історичної пам'яті, духовності, дійову громадську самоорганізацію.

Досягнення названих цілей і завдань значною мірою залежить від державної підтримки етнокультур, забезпечення рівних можливостей для народів щодо їх реалізації у різних сферах матеріального й духовного життя, управлінні державними й громадськими справами. Нагальним є відновлення історичної справедливості стосовно депортованих у жорстокі радянські часи етносів, зокрема німців, доля яких – невід'ємна від долі українства. В цьому контексті виняткового значення набуває правдиве відображення історичного процесу становища німців України.

Практично за всіх історичних епох вони, незмінно залишаючись носіями власної, своєрідної етнічної самобутності, успішно споріднювалися з українцями та іншими спільнотами, що проживали на українських землях. Вагомим був внесок німців у розвиток господарської традиції, духовної культури України. Доля цього працьовитого й талановитого етносу часто кардинально й різко змінювалася, мала чимало трагічних моментів. У 90-ті роки ХХ ст. в умовах незалежної української держави німці отримали об'єктивні можливості реальної етнічної самоідентифікації, гармонійного та органічного влиття спільно з іншими етносами в процес розбудови економіки, політичної сфери, освіти та духовності України.

Таким чином, під час непростого націєтворчого процесу важливу роль відіграє значення покладене на історичну науку, адже лише вона, відображаючи правду життя, допоможе

зцементувати українську націю. В сучасних умовах необхідно враховувати досвід минулого, причому як позитивний, так і негативний, а також етносоціальні, господарські, культурні та релігійні особливості етносів, які проживають на території держави. Тому завдання історичної науки полягає передусім в об'єктивному вивченні минулого німців, щоб руйнувати негативний образ, сформований радянською пропагандою, розкрити гуманістичні сторінки їх історії. Названі вище обставини зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблема дослідження безпосередньо пов'язана з планом колективної науково-дослідної теми кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету “Український національний визвольний рух новітньої доби” (ухвалено Вченою Радою КНЛУ, протоколи №3 від 29.10.2001 та №2 від 27.09.2004 р.).

Об'єктом дослідження є етнічні німці як складовий елемент суспільного організму української нації.

Предмет дослідження – доктринальні засади і концептуальна парадигма державної національної політики та етносоціальні пріоритети, що з них випливали, закономірності господарської діяльності, побуту, культурного, релігійного і громадського життя німців, їх стосунки з іншими етносами.

Мета роботи полягає у комплексному осмисленні місця й ролі німецької спільноти, їх органічності українському суспільству та історії України в цілому.

Завдання окреслені відповідно до поставленої мети:

- проаналізувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми в українській і зарубіжній історіографії;
- схарактеризувати джерельну базу та її тематико-інформаційний потенціал;
- з'ясувати причини та обставини змін політичних настроїв німців у період Української Народної Республіки;
- визначити ступінь інтеграції етносу в суспільний організм за умов функціонування радянського політичного режиму;
- розкрити ставлення радянської влади до німців та дію механізму політичного терору в напрямку приниження етнічних почуттів;
- показати позицію незалежної держави щодо етносів України: політико-ідеологічні, правові засади розвитку національної ідентифікації та соціальної адаптації;
- установити наявні форми громадської самоорганізації німців, проаналізувати їх завдання, цілі та основні напрямки діяльності;
- дослідити соціально-демографічні процеси в середовищі етноспільноти;
- визначити місце німців в інфраструктурі держави у світлі їх соціально-економічного та культурного розвитку;
- дати розгорнуту характеристику релігійно-церковного життя як форми етнокультурної своєрідності;
- з'ясувати ті проблеми етнічної історії німців, які потребують подальшої розробки.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені предметом наукового пошуку й пізнання та об'єднують суцільний, тривалий період кілько поколінь інтеграції етносу, який хронологічно визначено ХХ – поч. ХХІ століття. Нижня межа спричинена революційними подіями 1917 р., які викликали радикальні суспільні перетворення та змінили національно-політичні пріоритети; верхня – 2000-і роки як час подолання радянської минувшини та відродження етнічної самобутності в умовах незалежної держави.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію України, яка до проголошення державної незалежності в означених хронологічних рамках входила до складу СРСР, а з 1991р. знаходиться у межах сучасного кордону.

Наукова новизна дисертації визначається:

- постановкою і комплексним осмисленням актуальної проблеми місця й ролі німців як важливого складника українського суспільства й нації;

- критичним аналізом історіографії проблеми;
- уведенням до наукового обігу нових неопублікованих архівних джерел, документальних матеріалів;
- сучасними методологічними підходами до вивчення проблеми;
- висвітленням політичних перешкод, які стояли перед німцями на різних етапах радянської державності у їх прагненні адаптуватися до українського суспільства;
- доведенням, що участь німців у процесі національної ідентифікації – необхідна умова прискорення завершення формування української нації, підтримання толерантної аури етнічних стосунків;
- узагальненням досвіду (позитивного й негативного) етнонаціонального будівництва в Україні на різних етапах її історичного буття;
- з'ясуванням внеску українських німців у розвиток продуктивних сил, вітчизняної науки й культури;
- застосуванням модерного методологічного підходу до вивчення проблеми: наскрізного аналізу життя й діяльності німців на теренах України;
- відтворенням широкого комплексу змін у середовищі етносу в умовах незалежної держави.

Практичне значення одержаних результатів. На підставі вивчення проблем суспільної адаптації та національної ідентифікації німців упродовж відзначених хронологічних рамок дослідження сформульовано висновки, які, на думку автора, доцільно враховувати в процесі подальшого удосконалення етнонаціональної політики держави, функціонування органів влади, які опікуються її реалізацією, врахування під час створення інституційних форм особливостей громадського життя етносу. Результати дослідження, певною мірою, можуть сприяти активізації етнонаціонального руху німців України, посиленню їх участі в розбудові незалежної держави, поглибленню міжнародних контактів Української держави з Німеччиною, налагодженню діалогу українського й німецького народів.

Основні положення роботи, фактологічний матеріал і висновки можуть слугувати об'єктивній реконструкції історії України, використовуватись у процесі написання узагальнюючих праць з історії України, підготовки історико-етнографічних досліджень, а також підручників і навчальних посібників, лекційних і спеціальних курсів з історії України, етнології, етнографії, країнознавства, політичної історії тощо.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію було обговорено на засіданні кафедри історії України та зарубіжних країн КНЛУ. Результати узагальнення оприлюднювалися на міжнародних конференціях: “Наука й культура між слов'янським і німецькомовним світами як чинник оновлення Східної та Південно-Східної Європи пам'яті Дмитра Чижевського” (Київ, 1995); міжнародній конференції “Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття” (Чернівці–Київ, 1996); міжнародному науковому конгресі – “Українська історична наука на порозі XXI століття” (Чернівці, 2000); міжнародній науковій конференції ЛІНГВАПАКС–VIII “На межі тисячоліть: через вивчення мов і культур – до культур миру, злагоди й співпраці” (Київ, 2000); “XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія” (Київ, 2002); “Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 150-річчю від дня народження М.М.Аркаса” (Миколаїв–Одеса, 2002); “Історія німецької колонізації у Криму та на півдні України в XIX–XX ст. з нагоди 200-річного ювілею заснування німецьких колоній у Криму” (Судак, 2003); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Українська держава і гетьманський рух новітньої доби з нагоди 130-річчя від дня народження П.Скоропадського та 85-річчя утворення Української Держави” (Київ, 2003); Третій українсько-баварській конференції германістів “Германістика як міжнародна наука” (Мюнхен/Німеччина, 2003); “Актуальні тенденції у німецькомовній пресі” (Жешув/Польща, 2004); Четвертій українсько-баварській конференції германістів “Німецька мова, література, культура в українському контексті” (Львів, 2005); Всеукраїнській науковій конференції “Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиція” (Житомир, 2006). Основні положення дослідження використані здобувачем у лекційних курсах, прочитаних студентам, викладачам КНЛУ та в окремих блок-семінарах у Педагогічному

інституті м. Швєбіш-Гмюнд (Німєччина), Дрезденському технічному університеті (Німєччина) та Жєшувському університеті (Польща).

Публікації. Загальні положєння дисертації вїдобраєно у двох їндивїдуальних монографїях, п'яти навчальних посїбниках, методичних виданнях, 38-ти статтях у фахових перїодичних виданнях, матерїалах семи конференцій, конгрєсів, симпозїумів. Рецензїї на їндивїдуальну монографїю надрукованї в газетї “Освіта України” (28.12.2004 р. – С. 7) та їнших засобах масової їнформації. Загальний обсяг дослїдницького авторського доробку з теми дослїдження становить близько 68 друкованих аркушїв.

ОСНОВНИЙ ЗМЇСТ

У **Вступї** обґрунтовано актуальність дослїдження, його органїчний зв'язок їз науковими програмами, хронологїчні рамки роботи, визначено предмет ї об'єкт дослїдження, сформульовано мету, конкретні науково-дослїдні завдання, доведено наукову новизну ї практичну значущість дисертації, встановлено методологїчний критерїй, розкрито результати пошуку та шляхи їх апробації.

Перший роздїл “**Проблеми їсторїографїї, огляд використаних джерел та методологїя ї методи дослїдження**” мїстить три пїдроздїли, у яких висвітлено вїдповїдні аспекти дисертаційної роботи.

У першому пїдроздїлї “*Аналіз праць вїтчизняних та зарубїжних дослїдникїв*” визначається стан дослїдження проблеми, загальні тенденції розвитку дослїжень у радянський часи та в умовах незалежної України, зарубїжної їсторїографїї.

Систематизація праць вїтчизняних дослїдникїв дозволила з'ясувати, що проблема їнтеграції нїмцїв в українське суспїльство залишалася дотепер малодослїдженою, а отже, актуальною в науковому пошуцї. Встановлено, що переважна бїльшїсть праць була пїдготовлена в умовах незалежної держави, коли в науковцїв з'явилася реальна можливість повного, об'єктивного ї неупередженого висвітлення їсторичного процесу та подїй. Дослїдження проблеми розпочато в ХІХ столїтті зусиллями не лише їсторикїв, а ї етнографїв, краєзнавцїв. Саме в цей час сформувалися першї їсторїографїчні пїдходи до вивчення проблеми. Вони залишалися універсальними ї в радянський час. Наґромадження конкретного їсторичного матерїалу дозволило визначити шляхи для наукового розв'язання проблеми. У другїй половинї ХІХ – початку ХХ ст. їнтерес дослїдникїв до проблеми то згасав, то знову спалахував. Вїдміна крїпосництва в Росїї реанїмувала в суспїльній свїдомостї їнтерес ї захоплення самодержавними порядками, їдеалїзацію окремих державних дїячїв. На цьому тлї з'явилася перша в росїйській їсторїографїї наукова праця А.Клауса¹ – етнїчного нїмця, який вбачав економїчну модернїзацію їмперїї саме в розвитку економїчного ї соцїального життя колонїстів. Резонансні подїї: революція 1905-1907 рр., Столїпїнська аграрна реформа, Перша свїтова вїйна зумовили появу праць², у яких колонїзація розглядалася як суттєвий чинник державності, але проглядалися контрасти мїж нїмецьким ї українським населєнням. У 1909 р. побачила свїт праця Г.Писарєвського³, у якїй об'єктивно ї широкомасштабно проаналїзовано колонїзаційні заходи держави. На тлї подїй, пов'язаних їз заснуванням колонїй та зростанням дослїдницького їнтересу до них, з'явилися працї Я.Штаха ї К.Лїндемана⁴, у яких розкрито стосунки нїмцїв з українським населєнням, аналізується соцїально-економїчний розвиток колонїй. Отже, цей доробок став пїдґрунтям наукової реконструкції проблеми мїсця нїмцїв у суспїльних процесах у

¹ Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып.1. – СПб, 1869.

² Велицын А.А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. – СПб, 1893; Шелухин С. Закон 14 июня 1910 г и поселенцы – собственники “колонисты”. – Одесса, 1913; Падалка Л.В. Землевладение немцев-бывших колонистов (Херсонской губернии). – Херсон, 1891.

³ Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам) – М, 1909.

⁴ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916; Лидеман К.Э. Прекращение землевладения и землепользование поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля, 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917.

наступні роки.

В історіографії проблеми можна виокремити чотири періоди, визначених суспільно-політичною атмосферою, у якій доводилося працювати історикам. У перший період за умов відновлення національної державності України в 1917-1921 рр. і початку етнокультурного відродження відбувся могутній поштовх до вивчення історії етносів. Праці М. Грушевського⁵ та інших дослідників національно-демократичного спрямування сприяли міжетнічному порозумінню, виступали вагомою протиположністю дослідникам–прихильникам ідеології більшовизму.

Історіографія другого періоду (1920-х – 1940-і роки) віддзеркалювала, з одного боку, спроби політичного режиму підмінити наукові дослідження національних меншин офіційними версіями публіцистів ідеологічного характеру, а з іншого – еволюцію в підходах і тактиці влади щодо етносів. Процеси, явища й факти, які не вписувалися у наперед задану схему, аналізу не підлягали і свідомо науковцями обминалися або й фальсифікувалися. Опубліковані праці авторства здебільшого керівників вищих органів влади: А.Глинського, А.Рашмадімова, В.Затонського, А.Буценка, С.Косіора, О.Шліхтера, М.Скрипника⁶ мали в основному науково-популярний характер, відображали найбільш поширені погляди та оцінки політико-правового становища німців. Інтерес у науковців до цієї проблеми дещо реанімовано в кінці 20-х років як результат осмислення подій осені 1929 р., коли значна частина німецького населення намагалася добитися у влади дозволу на виїзд із СРСР. У 30-ті роки, коли дослідження з історії німців знаходились під неоголошеною забороною, з'являлася в основному апологетична література, що відображала сталінську концепцію національної політики. Умови Другої світової війни висунули перед ученими на перший план завдання забезпечення пропагандистських та агітаційних заходів, а тому залишилися поза увагою такі проблеми як депортації, морально-психологічні орієнтири етнічних німців за часів окупації.

У третій період (1950-1980-ті роки), коли основні зусилля науковців були спрямовані на обґрунтування закономірностей інтернаціоналізації суспільного життя, з'явилися праці, в яких розглядалося питання зростання чисельності населення, його національного, професійно-кваліфікаційного складу. Робота українського історика й етнологу В.Наулка⁷ започаткувала дослідження етнічного складу населення різних регіонів України в історичній ретроспективі. В такому ж ключі виконано і праці московськими науковцями Е.Дружиніною, В.Кабузаном⁸, у яких уперше поставлено питання необхідності вивчення процесу заселення Півдня України. У 1990 р. опублікована українським істориком І.Кулиничем стаття⁹ привернула увагу дослідників до цієї перспективної проблеми.

Знаковою подією у студіюванні етнічної історії став четвертий період, що розпочався з проголошенням незалежності України. З кожним роком дослідження долі німців на різних етапах історії ставало більш системним і різноплановим. До першої групи слід віднести праці І.Кулинича,

⁵ Грушевський М.С. Народностям України // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. Редкол. Гончар О.Т. та ін. – К, 1992; його ж: Освобождение России и украинский вопрос. – СПб, 1907; Украинство в России, его запросы и нужды (Глава из “Очерка истории украинского народа”). – СПб., 1996.

⁶ Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков. – К, 1931; Рашмадімов А. За інтернаціональне виховання молоді // Національне питання на партійних з'їздах. – 2 –е вид. – Вип.5. – Харків, 1930; Затонский В.П. Национальная проблема на Украине. Доклад на июльском (1926) Пленуме ЦК ЛКСМУ с приложением тезисов об итогах украинизации. Перев. с укр. – Харьков, 1926; Буценко А. Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР. – Харків, 1928; Косіор С. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні //Червоний шлях. – 1933. – №8-9; Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – №9-10; Скрипник М. Передвиборними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України) //Більшовик України. – 1931. – №12.

⁷ Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. (Статистико-картографічне дослідження). – К., 1965.

⁸ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М, 1970; Кабузан В.М. Заселение Новороссии Екатеринославской и Херсонской губернии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976.

⁹ Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII – 1917 р.) //Укр. істор. журнал. – 1990. – №9.

Н.Кривець, В.Євтуха, Б.Чирка¹⁰, в яких автори, вперше, комплексно опрацювавши широкий масив архівних матеріалів, розкрили окремі фрагменти життя, суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності колоністів у XIX ст., і, що особливо важливо, їх стосунки в 20-30-ті роки XX ст. з більшовицьким режимом. Автори, надаючи перевагу дослідженням політичних аспектів питання, лише фрагментарно торкалися проблеми етнічності, місця й ролі німців в етнічній мозаїці українського суспільства. Принципово новим явищем в історико-етнологічних дослідженнях стали роботи Т.Гунчака, А.Безсонова, В.Перепаді¹¹, у яких розкривається політична позиція німців у часи Української революції. Доля німців за умов становлення тоталітаризму розглядалася в публікаціях, які відносяться до другої групи: М.Журби, М.Панчука, Б.Чирка, Л. Якубової, Л.Польового, О.Мовчан, В.Марочка, М.Дмитрієнко, Д.Табачника, В.Мазура¹². На основі матеріалів з архівосховищ спецслужб В.Ченцов, В.Нікольський, М.Шитюк у своїх працях¹³ показали жахливу картину каральних акцій більшовицької влади в 20-30-ті роки стосовно німців України. Проблем сприйняття чи навпаки несприйняття німцями державних експериментів, які супроводжувалися порушеннями прав людини, репресіями та трагічними наслідками, торкались у працях, які узагальнювали національні процеси¹⁴.

Системний аналіз опублікованих статей у фахових, громадсько-політичних виданнях дозволив виявити, що в 1990-ті роки етнічна історія німців розглядалась дослідниками в досить різних аспектах і темах. У працях С.Бобильової, В.Кудряченка, В.Гордієнка, В.Хохлачова¹⁵ зроблено висновки та розставлено акценти в трактуванні радянською історіографією подій і явищ німецької колонізації України. Фахівцями історії України М.Ковалем, П.Медведком,

¹⁰ Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К, 1995; Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К, 1994.

¹¹ Гунчак Т. Українська Народна Республіка і національні меншості // Україна в сучасному світі. Матеріали наукової конференції Республіканської асоціації українознавців. Київ, 15-16 червня 1990 р. – К., 1990; Безсонов А. Гражданская война // Материалы к энциклопедии “Немцы России”. Выпуск 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002; Перепадя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914-1920 рр. Соціоісторичний аналіз. – Запоріжжя, 1999; Кривоший Г. Ф. Етносоціальна база української революції (березень 1917 – лютий 1918 р.): Дис. ... канд. істор. наук, Запоріжжя, 1997.

¹² Журба М.А. Етносоціальні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.): Монографія. – К., 2002; Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму: Німці України в радянський період // Політика і час. – 1992. – №9-10; Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – №10; Дмитрієнко М., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – №5; Мазур В. Соціокультурний феномен німецьких поселень в Україні 1920-1929 років // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку: Зб. наук. пр. Ч.П. – Миколаїв–Одеса, 1999; Марочко В.І., Чирко Б.В. Національні виміри голодомору в Україні 1932–1933 рр. (Документальна розповідь) // Відродження. – 1993. – №8; Чирко Б. Німці – “шкідницька нація”? // Всесвіт. – 1993. – №2; його ж: Національні меншості на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – №1.

¹³ Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. М, 1998; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія. – Донецьк, 2003; Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки XX століття. – К, 2000.

¹⁴ Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки XX століття). К., 1995; Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР 20-ті – початок 30-х років XX ст. – К, 2004; Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. – К, 2000; Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. – К, 1993; Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К, 2003.

¹⁵ Бобилева С.И. Причины миграции немецкого населения на Украину в XVIII – первой половине XIX в. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине. Материалы укр.-герман. научной конференции, 26-29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 1995; Кудряченко А.І., Кулинич І., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. – К., 1995; Гордієнко В. Я. Німецькі колоністи на Україні у XVIII-XIX ст. // Вісник Львівського ун-ту. – Вип.28. – Серія історична. – Львів, 1992.

В.Гриневичем¹⁶ викривались спроби гітлерівської й сталінської влади в період Другої світової війни використати етнічних німців у своїх планах, показано результати етнічних чисток. У монографії С.Тимченка¹⁷ вперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу переглянути догми радянської національної політики 50–80-х років, а також фрагментарно проаналізовано соціально-демографічні зміни в середовищі німців. У 90-ті роки активно проводилися дослідження проблеми в регіонах України – Дніпропетровську, Луцьку, Чернівцях, Одесі. У фундаментальній монографії М.Костюк¹⁸ комплексно простудіював історію німецької колонізації Волині, в дисертаціях М.Бармака і С.Суліменко¹⁹ знайшли висвітлення міграційні процеси серед німців у кінці XVIII – на поч. XX ст., форми їх розселення. Дослідники С.Осадчук, І.Монолатій, О.Обидьонова, В.Нестеренко, Г.Павленко, П.Сіреджук²⁰ відповідно розкрили кількісні і якісні зміни у складі німецького населення Буковини, Галичини, Донбасу, Поділля, Закарпаття. Вони нами систематизовані в окрему третю групу.

До четвертої групи відноситься зарубіжна історіографія історії німців України, де ставився наголос на колоніальному становищі республіки, насильницькій асиміляції й денаціоналізації етносів, яка нами розглядається в основному в межах реконструкції національної політики в СРСР. Монографія російських дослідників В.Бауера і Т.Іларіонової²¹ містить досить цінний матеріал, який відтворює проблеми громадського протестного руху німців в останнє десятиріччя радянської влади. Вагомим є доробок західноєвропейських фахівців, що хронологічно охоплює практично увесь період історії німців України. Західноєвропейська наукова громадськість почала звертати увагу на колонізацію Росії вже в XIX ст. Серед цих дослідників були етнічні німці-мігранти з Росії, які були очевидцями подій і володіли документальними матеріалами. Чіткість формулювань, логічність і переконливість аргументів властиві праці К.Штумппа²². В ній досить професійно показано внесок німецьких колоністів у господарсько-економічне життя України. У роботі Р. Бартлетта²³ виразно простежено процес заселення менонітами південноукраїнських земель, проаналізовано труднощі народонаселення в Західній Європі й Росії, шляхи їх розв'язання, звернено увагу на соціальний склад переселенців. Еволюція поглядів російських політичних діячів на процес колонізації подається в працях І.Фляйшгауера²⁴. Комплексно досліджена проблема адаптації німців до місцевих умов України, в тому числі різні аспекти господарського життя, стану духовності, соціальні зрушення. Саме такий підхід у роботах Н.Арндта, Е.-Е.Кейл, С.Льонгін²⁵. Варто

¹⁶ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941 – 1944 рр.) // Укр. істор. журнал. – 1992. – №5; Гриневич В.А. Национальные проблемы в Красной Армии в период освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков (декабрь 1942 – октябрь 1944 г): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1994.

¹⁷ Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989. – Запоріжжя, 1995.

¹⁸ Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003.

¹⁹ Бармак М.В. Міграційні процеси серед німецького, чеського, єврейського населення Волинської губернії (1796-1914 рр.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 1997; Суліменко О.Г. Німці Волині (кін. XVIII – поч. XX ст.): Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002.

²⁰ Осадчук С.Д. Німецькі товариства на Буковині (третя чверть XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1999; Монолатій І.С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1923 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 2002; Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-і роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2002; Нестеренко В.А. Національні відносини на Поділлі у 20-30-ті роки XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 1998; Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995; Сіреджук П. Німецька колонізація Прикарпаття (кінець XVIII – поч. XX ст.)// Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. – Львів, 1996.

²¹ Бауер В.А., Іларіонова Т. С. Российские немцы: право на надежду. К истории национального движения народа (1955-1993). – М., 1995.

²² Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763-1862. – Тьbingen, 1991.

²³ Bartlett R. Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia. 1762-1804. – Cambridge, 1979.

²⁴ Fleischhauer I. Die Deutschen im Zarenreich. – Stuttgart, 1986.

²⁵ Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Iberblick. – Kraft Verlag Würzburg, 1994; Keil E.-E. Literarische Reise in 70 Stdte der deutschen Ost-und Siedlungsgebiete. – Hrgs.: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn, 1987; Лднгін В. Die Russlanddeutschen unter Doppeladler und Sovjetstern. – Augsburg, 1991.

відзначити і той факт, що в австрійський період на Буковині відбувалося ґрунтовне вивчення німців краю, а тому було зібрано досить широке коло статистичних і етнографічних матеріалів. Серед краєзнавчих досліджень помітно вирізнялися праці Р.-Ф.Кайндля, Я.Полека²⁶. Цілу низку робіт, присвячених різним аспектам національно-культурного життя німців Буковини, опублікував німецький дослідник Р.Вагнер²⁷.

Отже, українська й зарубіжна історіографія має певні напрацювання в дослідженні означеної проблеми, які постійно розширювалися й поглиблювалися. Водночас ряд вузлових проблем з позицій сьогодення залишалися поза увагою істориків і етнологів чи виявилися малодослідженими. Зокрема, не з'ясовано джерела життєдіяльності німецьких колоністів у початковий період їх соціальної адаптації, питання участі в суспільно-політичних процесах початку ХХ ст. Малодослідженими залишаються проблеми участі німців у русі Опору, їх громадянське сприйняття і морально-психологічна реакція на напад фашистської Німеччини на СРСР, зміни настроїв у процесі війни. Вимагають з'ясування тенденції у демографічних показниках, наслідки для етнічного самопочуття природних і штучних міграційних процесів, соціально-економічне, політичне і культурне життя в 1950-80-ті роки. Особливої уваги потребує вивчення проблеми участі німців в опозиційному русі 50-80-х років, дискримінаційної політики влади щодо етнокультурних і релігійних елементів життєдіяльності етносу впродовж ХХ ст., особливо в останні десятиріччя радянської влади. Майже відсутні наукові праці, де було б проаналізовано питання створення етнопонаціональних формувань, програмних засад громадського життя, соціально-демографічних процесів, релігійно-культурних традицій у середовищі німецької спільноти за умов незалежної української держави.

У другому підрозділі *“Характеристика використаних джерел”* здійснено загальний аналіз джерел, що слугували базою для досліджуваної проблеми.

Джерельну основу дисертації становлять кілька груп документів і матеріалів залежно від їх положення, змісту, особливостей, характеру викладу. До першої групи віднесено офіційно-нормативну документацію – законодавчі й нормативні акти, що склали уявлення про офіційну позицію держави щодо національно-культурного розвитку німців. У процесі визначення концептуальних підходів до оцінки державної соціальної політики важливе місце посідала Конституція України, в якій закладені правові основи суспільного й політичного ладу, гарантоване державне сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності етносів. Сюди варто додати і такі документи, як Акт проголошення незалежності України, Декларація прав національностей України, Закон України про національні меншини. До цієї ж групи зараховано й укази та розпорядження Президента України, уряду, зокрема указ Президента України *“Про утворення українсько-німецького фонду”*.

Другу групу становили документи, опубліковані окремими збірками. З'ясувати логіку державних рішень радянської держави стосовно етносів дозволили документи, опубліковані в *“Бюлетенях Народного комісаріату внутрішніх справ”*, *“Збірниках узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду”*, *“Відомостях Верховної Ради УРСР”*. Виявленню правових принципів, які захищали інтереси німецької спільноти та створювали підвалини для розвитку етнопонаціонального руху в умовах незалежної держави, сприяли видання *“Закони України”*, а також офіційні збірники: *“Збірник постанов і розпоряджень уряду України”* та *“Відомості Верховної Ради України”*. Різноманітну статистичну інформацію про демографічні процеси в середовищі німців подавали Матеріали переписів (1926, 1989, 2001 років). Два останні з них суттєво розширили інформацію, яку несли попередні радянські переписи, зокрема містили дані про соціальний склад німців, регіональну динаміку розміщення, мовну належність. Широке коло архівних, статистичних, періодичних матеріалів з національної політики, етнопонаціональних процесів запропоновано тематичними збірками документів: *“Українська Центральна Рада. Документи й матеріали”*, *“Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи й матеріали”*, *“Німці в Україні 20–30-ті роки ХХ ст. Збірник документів державних архівів України”*, *“Сільськогосподарський*

²⁶ Kaindl R.F. Die Deutschen in Galizien und in der Bukowina. – Frankfurt am Main, 1916.; Polek J. Die Deutschen // Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XX: Die Bukowina. – Wien, 1899.

²⁷ Wagner R. Deutsches Kulturleben in der Bukowina. – Wien, 1981.

Союз голландських вихідців на Україні (1921–1927). Збірник документів і матеріалів”. Своєрідну інформацію було використано з бібліографічних покажчиків, книжкових оглядів, атласів тощо.

Третій комплекс джерел, покладених в основу дослідження, склали архівні матеріали. Опрацьовано документи двох центральних архівів України, 3 відомчих архівів, одного архівосховища Російської Федерації, 18 обласних державних та кількох громадських архівів. У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (описи 1, 6, 7, 16, 20) виявлені матеріали: постанови, інструктивні листи, звіти про роботу, протоколи, які дозволили реконструювати основні віхи партійної роботи серед нацменшин, зокрема німців. Протоколи засідання секретаріату ЦК КП/б/У містили інформацію про розгляд вищою партійною інстанцією ситуації в окремих німецьких національних районах, зокрема в справі виявлення “ворожих” елементів, які підозрювалися в антирадянській діяльності. Продуктивну частину дослідження склали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України: фонди 5 (Народного комісаріату внутрішніх справ), 413 – (Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК), 166 – (Народного комісаріату освіти), 3206 – (Рейхскомісаріату “Україна”). Найбільш змістовні матеріали ЦКНМ: звіти про роботу, документи діяльності спеціальних комісій з обстеження німецьких колоній, відомості про культосвітню роботу, дали змогу висвітлити події і явища, що відбувалися в середовищі німецької спільноти в 20-30-ті роки ХХ ст. У відомчих державних архівах (Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства закордонних справ України) вдалося виявити документи, в яких засвідчено політичні репресії та економічний терор, учинений тоталітарною владою стосовно німців. ДА СБУ репрезентував кілька комплектів документів (ф. 42 – Оперативно-статистична звітність; статистичні дані за формою про результати оперативно-слідчої роботи органів КДБ УРСР). З ДА МВСУ почерпнуті матеріали з фондів – 16 (Управління боротьби з бандитизмом), 54 (Департаментів адміністративної служби міліції і громадської безпеки): спецповідомлення, зведення, колекція кримінальних справ, доповідні записки, довідки про роботу органів візового режиму тощо. Використано матеріали Російського державного архіву економіки (фонд 5675 – Народного комісаріату внутрішніх справ). Вони дозволили з'ясувати ряд обставин, пов'язаних із депортацією німців напередодні Другої світової війни. Документи переселенського відділу: довідки, акти, списки, плани, доповідні записки дозволили розкрити обставини фінансування переселень, побачити справжні “зусилля” органів НКВС щодо господарського облаштування, методи транспортування переселенців тощо. Досить різнопланову за змістом інформацію було почерпнуто в обласних державних архівах. У фондах Дніпропетровського ОДА (ф.1 – Катеринославського губкому КП/б/У, ф. 1520 Дніпропетровської обласної прокуратури) відкладені документи – переписки з вищими інстанціями: наркомом юстиції, Генпрокурором, протоколи засідань бюро, плани роботи, звіти секції нацменшин при губкомі КП/б/У. Допомогли відтворити становище німців на окупованій території матеріали фонду 2926 ДА Сумської області: постанови, накази, звернення військового коменданта, уповноваженого німецького командування. На основі фондів р.–766 (Шепетівського окружного виконкому), р.–1086 (відділу наросвіти) Хмельницького ОДА та виявлених наказів, відомостей реконструйовано діяльність німецьких адміністративно-територіальних одиниць. На основі матеріалів ф. р.–1169 (Артемівського окружного виконкому, таємної частини) ДА Донецької області: оперативних зведень окружної робітничо-селянської міліції і кримінального розшуку вдалося відтворити почерк репресивних дій на регіональному рівні. Розробляючи проблему національної ідентифікації німців у 1990-ті роки, використано матеріали, що відкладалися в поточних архівах ВТН „Відергебурт”, Фольксрату, Асоціації німців України. Найоб'ємнішими виявилися ділові папери ВТН „Відергебурт”, структуровані за тематичними блоками. В соціальному блоці містилися документи, в яких відображено дії товариства щодо працевлаштування, вирішення питань виїзду, будівництва житла тощо. Окремий блок документів із підготовки конференцій, з'їздів, програми Асоціації німців дозволив з'ясувати основні чинники, що стримували повноцінний процес входження етносу в українську політичну націю.

Широко використані матеріали періодичних видавань дали змогу “вжитися” в епоху, більш чітко уявити логіку перебігу подій. Періодика радянської доби, яка була ідейно-політично

однорідною, не давала реальної картини національного будівництва. Партійні видання – Бюлетені Народного комісаріату внутрішніх справ і Центрального штабу Всесоюзного огляду культосвітпрацівників національних республік і областей містили дані, які відображали певні події, дії окремих діячів, колективів, соціальних груп німців. Чи не єдину інформацію про німців 1940–1980-х років несла німецькомовна преса, зокрема газета „Neues Leben”. Розповіді-замальовки про лідерів етнопонаціонального руху, інтерв'ю доводять до сьогодення загальні настрої німців в умовах кризи радянського політичного режиму. Суттєво розширили інформаційну базу дослідження публікації, розміщені у виданнях: “Український історичний журнал”, “Політика й час”, “Архіви України”, “Віче”, “Український географічний журнал”, “З архівів “ВУЧК – ДПУ – НКВС – КДБ”, автори яких – науковці, політики, учасники громадського руху німців – розглядали такі аспекти проблеми, як: німці серед інших етноменшин, окремі чинники їх соціально-економічного, політичного і культурного життя. Змістовно аналітична інформація подавалася газетами: – загальноукраїнськими: “Дзеркало тижня”, “Голос України”; – громадськими: “Deutscher Німецький Kanal”, “Zentrale Deutsche Zeitung”. Газета “Deutscher Німецький Kanal” віддзеркалювала повсякденне життя німців із його успіхами й проблемами, виступала об’єктивним оцінювачем досягнутого, а також ініціатором змін на краще, стала дієвим засобом формування національно-духовних цінностей етносу. Тематичний спектр розкривався за допомогою рубрик, значна частина з яких мала інформаційний характер історичного та культурного спрямування.

Досить різноманітні відомості було почерпнуто з мемуарних видань (В.Фальц-Фейна), спогадів учасників і організаторів етнопонаціонального руху 1980-90-х років (Г.Гроута, О.Ноллендорфа, Е.Лазаркевича, О.Дингеса). Широко залучалися публікації державних і громадських діячів України з проблем національної політики.

Отже, джерельна база цієї проблеми цілком достовірна й різноманітна, що дало можливість успішно розв’язати завдання, поставлені у дослідженні.

У третьому підрозділі “*Методологія та методи дослідження*” обґрунтовано використані методологічні підходи до аналізу порушених у роботі проблем.

Чимало універсальних методів і принципів історичних досліджень, якими оперує сучасна методологія науки, дозволили здійснити об’єктивний аналіз подій, фактів і явищ, в тому числі й таких, що мали суперечливий характер. У роботі використано передусім ті з них, що допомогли найоптимальніше встановити істину, відобразити правду життя. Враховувався загальновідомий імператив: об’єктивність, точність, істинність висновків значною мірою залежить від обраної й використаної теорії пізнання. Застосовано цивілізаційний методологічний підхід у процесі розгляду проблеми ставлення радянської влади до німців України, розглянуто їх становище крізь призму цивілізаційних катаклізмів ХХ ст.: війн, революцій, громадських конфліктів, оцінено механізм політичних репресій і терору на основі сформованих політичних і моральних оцінок. Використовувався і підхід, що ґрунтувався на найважливіших принципах історичного дослідження. Дисертант абстрагувався від середовища, ідеології і власних кон’юнктурних міркувань. Принцип об’єктивності став основоположним у вивченні суспільної адаптації німців під впливом адептів радянської національної політики, дозволив визначити предмет дослідження, його місце серед інших аспектів проблеми. Принцип системності, орієнтуючи на розкриття цілісності об’єкта, на вплив багатогранних зв’язків, дав змогу простежити комплекс господарського, соціально-культурного життя німців на теренах України від часу зародження радянського ладу до сьогодення з врахуванням державно-політичних змін. Проблемно-хронологічний принцип викладення історичного матеріалу застосовано у процесі розгляду проблем, пов’язаних із виникненням самоорганізаційних формувань, етнокультурних і етнорелігійних змін через призму завдань державотворення 90-х років. Крім того, процес адаптації німців в українське суспільство розглянуто відповідно до періодів: радянського й державної незалежності. Використовуючи принцип світоглядного плюралізму, вдалося проаналізувати погляди державних діячів, лідерів етнопонаціонального руху, на вирішення проблем самоорганізації у 90-ті роки ХХ – поч. ХХІ ст.

Вказані принципи застосовувалися з урахуванням теоретичних методів, які трансформують їх у площину реальності й роблять функціональною теорією. Використано загальнонаукові та

спеціально наукові методи дослідження. Завдяки застосуванню загальнонаукового логічного методу проблема суспільної адаптації розглядалася відповідно до соціально-економічних та суспільно-політичних умов, що склалися на певних історичних відрізках, життєдіяльність німців у незалежній Україні аналізувалася в комплексі з виділенням самоорганізаційних формувань, демографічних характеристик, особливостей культурного й духовного розвитку. До того ж проблему етнопонаціональної ідентичності розглянуто в часовому просторі. За допомогою системно-культурного методу досліджувався, з одного боку, взаємозв'язок державної політики в цілому і національного її елемента, а з іншого – вдалося простежити дії конкретних політришень на економічне, соціальне, політичне середовище, у якому перебували німці.

У роботі використано й загальноісторичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, синхронний та ретроспективний. За допомогою історико-генетичного методу утвердилася думка, що етнос у процесі історичного розвитку, відчувши піднесення і падіння власної долі, в нових суспільно-політичних умовах 90-х років ХХ ст. виявив неухильне прагнення повноправної інтеграції в українське суспільство, його економічні, політичні, культурницькі інституції. Застосування історико-порівняльного методу у процесі вивчення становища німців в 20-30-і роки ХХ ст. допомогло зробити висновок, що етнос використовувався владою як матеріал для спеціальних експериментів із метою підпорядкування його практиці радянського будівництва. Крім того, виявлено основні політичні чинники, які сприяли етнопонаціональному відродженню німців у 1990-ті роки, зокрема проаналізовано політичні рішення, нормативно-правову базу державної політики. Ретроспективний метод використовувався під час аналізу підходів радянської держави до національного питання. Вдалося виявити, що національна політика тоталітарної країни виявилася законсервованою в часі, розвиток самобутності був антинародним явищем. За його допомогою з великою часткою достовірності вдалося реконструювати те національно-політичне тло, на фоні якого проходила боротьба німців за свою ідентичність. Отже, застосований методологічний підхід дозволив комплексно відтворити проблему, зробити вагомий історичний зріз, порівняти умови діяльності систем, зробити якісне порівняння та типологізацію окремих явищ, ретроспективно подивитися на життя й діяльність німців України.

Другий розділ **“Німці в умовах Української Народної Республіки та утвердження більшовизму”** складається з чотирьох підрозділів.

У першому з них *“Зміни політичних орієнтирів 1917–1921 рр.”* показано, як нестабільність політичної атмосфери в умовах розвитку Української революції позначилася на самопочутті німців.

Зроблено висновок, що революційні події 1917-1921 рр. певним чином політично дезорієнтували німців. Справді, у розмаїтті політичних програм, течій і напрямків, рухів, наявності опозиційних сторін непросто було визначити раціональні ідеї, які б могли найоптимальніше прислужитися облаштуванню національного життя. Політика Української Народної Республіки була прозорою і зрозумілою в національній справі, а тому сприймалася німцями з піднесенням і надією. Вони мали своє представництво в центральних і місцевих органах влади, схильні були сприйняти гасла української автономії та стати активними учасниками будівництва державності. Залишаючись однією з етнічних груп, для якої перспективи відродження власної державності були досить ефемерними, німці тяжіли до розвитку форм громадської самоорганізації. У травні 1917 р. в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд російських німців за участю близько двох тисяч делегатів, який проголосив створення Всеросійського союзу російських німців. У серпні цього ж року в Одесі було проведено другу конференцію Союзу російських німців Півдня Росії. Обидва зібрання, крім проблеми консолідації німецького населення, було присвячено виробленню політичних підходів у ставленні німців до державного устрою Росії та державницьких перетворень в Україні. З'ясовано, що Брест-Литовський мирний договір 1918 р. підвищив роль українських німців у стратегічних планах як Німеччини, так і Української Народної Республіки, і водночас вніс розкол у їх етнічне середовище за ознакою прихильності до того чи іншого варіанта життєдіяльності в Україні.

На етапі розгортання активного наступу більшовиків на позиції УНР, німці стали заручниками різних політичних спекуляцій та були втягнуті в громадський конфлікт. У період гетьманату П.Скоропадського спостерігалася деяка активізація громадського життя німців у напрямку

намагання довести діючій владі наявність проблем та засвідчити бажання повернутися до Німеччини. У квітні 1918 р. відбулося дві важливі події – регіональні з'їзди німців-колоністів (Одеса, Пришиб), на яких були створені органи, уповноважені вести переговори з урядом Німеччини. Головнокомандування німецької армії в Україні досить стримано поставилося до намірів німців і проголошувало розв'язання їх проблем шляхом створення державності в Криму. Але уряд Німеччини, не бажаючи загострювати стосунки з Австро-Угорщиною, відхилив цю пропозицію.

Простежено ставлення німців до подій громадянської війни. Будучи селянами за укладом життя та досягнувши високого рівня життєзабезпечення, вони, на відміну від інших етносів, були налаштовані менш радикально в соціальному плані і виступали за обов'язковий переділ землі і сільськогосподарського реманенту, а тому не могли бути ні застрільниками, ні активними учасниками соціалізаторських процесів. У більшості своїй німці були за те, щоб залишити все як є, а це, у свою чергу, не влаштовувало значну частину українського селянства. Єдиною політичною силою, до якої більшість німців поставилася нелояльно, були більшовики.

У другому підрозділі *“Етнополітичні аспекти суспільних трансформацій”* з'ясовуються загальні підходи державної політики до проблем етнічних німців.

Радянське державне керівництво, розуміючи неприйняття німцями в переважній своїй більшості змін політичного ладу, намагалася послідовно брати під контроль ситуацію в їх середовищі. Для цього створено спеціальну систему директивно-розпорядчих органів, розроблено відповідні законодавчо-нормативні засади. Причому, влада приймала такі рішення, які мали досить гуманний характер і окреслювали контури розвитку національного середовища, де б панувала толерантність міжетнічних стосунків, зберігалась етнічна самобутність. Насправді створювалася досить жорстка централізована вертикаль управління етнонаціональними процесами. Практична робота органів державної влади серед німців спрямовувалася на виявлення реального ставлення їх до форм і методів радянського будівництва. Крім того, постійно вишукувались механізми регулювання процесів, що відбувалися в середовищі спільноти. До них належали: вивчення спеціальними органами соціально-господарської структури, особливостей побуту, рівня соціального розшарування, політичних настроїв та релігійної орієнтації. Відповідно до вимог більшовицької ідеології розвивалась і система освіти в німецьких селах. Це означало, що піддавалася руйнації колишня освітня інфраструктура. Саме нестерпні умови життя, що склалися в перші роки радянської влади, спонукали німців вдаватися до спроб виїзду з країни. Слід зазначити, що питання еміграції для багатьох німців було дуже болісним. Масові емігрантські настрої викликали серйозне занепокоєння влади. Більшовицьке керівництво, виходячи передусім із політичних та ідеологічних міркувань, намагалася за будь-яку ціну зупинити процес еміграції. Чинилися перешкоди адміністративно-примусового характеру. Політику коренізації державою партійно-господарського апарату передусім потрібно розглядати як спосіб уникнення непорозуміння з етносами та своєрідну поступку правлячої партії. І справді, початковий етап діяльності німецьких районів характеризувався зростанням довіри німців до основних заходів держави. Вони були втягнуті в орбіту політичного життя. Водночас на тій основі, що німці займали на селі потужні економічні позиції, влада, крім того що вважала їх куркулями, намагалася принизити їх громадські почуття, зокрема й за допомогою обмеження виборчих прав. Зрозуміло, що, захищаючи свої соціальні інтереси, німці вдавалися і до критичних оцінок політики влади, висловлювали невдоволення повільними темпами землеустрою, відсутністю агропомоги з боку держави, дешевих кредитів тощо. Німці, втягнені владою в соціалістичний експеримент, змушені були долучатися до радянських форм громадського життя. Натомість селянські національні утворення кваліфіковано як ворожі, клерикально-контрреволюційні, куркульські спілки, що не мали права на існування. Феноменом кооперативного життя республіки стала діяльність німецької менонітської організації *“Союз голландських вихідців в Україні”*, яка належала до кооперативної організації замкнутого типу. Інші спілки були вкрай непопулярними в середовищі німецького селянства.

У третьому підрозділі *“Участь у соціально-економічних експериментах влади”* розглянуто місце й роль німців у нових реаліях соціально-економічного життя республіки, що склалися під впливом політики більшовизму.

З'ясовано, що невважена економічна політика держави в першій половині 20-х років негативно позначилася на майновому становищі німецьких господарств, виникла низка труднощів, які стримували розвиток земельних відносин. Державою свідомо утверджувався стереотип у визначенні рівня землезабезпеченості як критерію сукупного соціального обличчя етносу, німці автоматично зараховувалися до дрібнобуржуазних суспільних прошарків. На цій ниві досить активно діяли органи НКВС. Граючи на емоційних почуттях німців, вони намагалися спровокувати протестні настрої з метою звинувачення німців у контрреволюційній діяльності. Крім того, вони звинувачувалися також у належності до так званого експлуататорського класу, який розглядався як причина невдач господарських перетворень. Було сфабриковано сотні кримінальних справ.

Наступною економічною проблемою для німців була податкова політика, що мала суперечливий характер і стримувала економічне піднесення господарств. Оподаткування на кілька категорій вище, ніж у сусідніх українських і російських селах, було типовим явищем для німецьких господарств. Німцям довелося пережити господарський шок і від землевпорядної кампанії, яка реалізовувалася за принципом перерозподілу землі з урахуванням середньої норми землекористування для певного регіону та відбору “лишків” на користь російських і українських селян. У другій половині 20-х років кооперування німців суттєво розширилося й було вищим ніж середньоукраїнський показник. Створені німцями кооперативи мали специфічні напрями й форми, що було пов'язано з господарською культурою та традицією, рівнем розвитку виробництва.

Радянська практика розвитку економічного життя вносила зміни й у соціальне середовище німців: відбувалася інтенсивна економічна міграція між містом і селом. Водночас досить болючим процесом виявилася “пролетаризація”. Німці склали ту масу пролетаризованої людності, яка була протестно налаштована проти дій держави. Економічні труднощі викликали в німців цілком природне бажання емігрувати. В кінці 20-х років набули розмаху депортаційні заходи. Особливо погіршувалося ставлення держави до німців – іноземних підданих, у яких вбачали шкідників в економіці. Було сфабриковано кілька судових процесів (справа “Консул”, “Промпартії”, “Шахтинська справа”), у яких фігурувало значне коло німців. На думку влади, вони мали викликати міжнародний резонанс, сприяти виявленню реакційної суті німецького фашизму.

У четвертому підрозділі *“Культурно-освітнє середовище: ідеологічні впливи”* з'ясовано способи, методи державної ідеологізації закладів освіти, культури німецького села.

Виявлено, що в 20-ті роки у німецькому суспільному середовищі склались й функціонували дві культури: традиційна, яка зберегла історичні традиції, звичаї, обряди, норми поведінки, та соціалістична, яка утверджувала нові світоглядні орієнтири, руйнуючи усталені форми господарського й духовного життя. Водночас німці становили соціально-господарську цілісність, що вирізнялася з-поміж іншого населення культурно-побутовою й духовною самобутністю.

Підпорядковуючи діючу систему освіти ідеологічним цілям і завданням, держава домоглася розширення мережі національних освітніх установ. Водночас ставлячи освіту на службу справі радянського будівництва, держава порушувала сформовані протягом попередніх століть освітньо-виховні традиції, що було антиприродним явищем і часто сприймалося німцями як шкідливий і нелогічний крок. Збільшення державних видатків для потреб освіти сприяло зміцненню навчально-матеріальної бази закладів, забезпеченню їх кадрами спеціалістів. Ліквідація неписьменності в німецьких селах проходила досить успішно. Компанія з лікнепу мала організований характер, а також відзначалась особливим ентузіазмом. Німці мали найвищий відсоток освіченості. Це пояснювалося наявністю меншого бідняцького прошарку у німецьких селах. Тут успішніше налагоджувалася робота загальноосвітніх шкіл. У кінці 20-х років майже 100% німецьких дітей були охоплені початковою освітою.

Влада, щоб усунути будь-які форми національного самовияву, особливо опікувалась насадженням у німецькому середовищі діяльності профспілкових курсів, семінарів, гуртків політграмоти, які передбачали такі форми роботи, як пропаганда ідейних засад профспілкового руху, заснованого на принципах класової боротьби і непримиренного ставлення до небільшовицької ідеології. З метою забезпечення кадрами найбільш розгалуженої мережі німецьких загальноосвітніх шкіл, було відкрито кілька навчальних закладів для підготовки вчителів. Активно працювали німецьке відділення Одеського ІНО, Хортицька німецька педагогічна

школа, Пришибське та Молочанське німецькі педучилища, кілька професійно-технічних навчальних закладів.

У третьому розділі **“Німці в реаліях сталінської реконструкції”** розкрито складні суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Україні, та їх вплив на самопочуття німців. Він складається з чотирьох підрозділів.

У першому підрозділі **“Німецький аспект національної політики”** показано основні структурні елементи сталінської національної політики, а також відтворений їх вплив на німецький етнос.

Встановлено, що на поч. 30-х років, коли остаточно сформувався тоталітарний сталінський режим, змінилися державно-політичні підходи до роботи з етносами. Керівники більшовиків вважали кінцевою метою політики у національному питанні “злиття націй” і створення єдиної спільноти – радянського народу. За умов дії сформованого тоталітарного режиму, самопочуття німців суттєво погіршилось. Сформувалася низка нових політичних, соціально-економічних тенденцій, умов і чинників, які стали домінуючими і змінили ставлення держави до німців. Зокрема, долаючи опір німців політиці національного нігілізму, партійне керівництво України посилювало утиск німецького населення. Тактична відмова більшовиків від гасла світового будівництва соціалізму, що дедалі виразніше набував казарменого характеру, виводила на авансцену політичного життя підфарбований інтернаціональною риторикою великодержавний шовінізм, ще більше посилювався наступ на національну самобутність німців. У республіці було розгорнуто внутрішньопартійну боротьбу проти різних ухилів та антипартійних груп, партійні чистки торкнулися і комуністів серед німців, які чи не найчастіше підозрювалися у зв'язках із закордонними підривними центрами, звинувачувалися у шпигунстві на користь іноземних розвідок. У 1933 р. розпочалась кампанія з пошуку серед нацменшин “ворогів народу”. Саме на середину 30-х років у вищих ешелонах влади визріла думка про необхідність виселити німців за межі республіки. Таким чином, німці вперше одержали від влади політичну характеристику – невігідного, непотрібного, а то і шкідливого соціального елемента. 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП/б/У прийняло постанову “Про переселення з прикордонних районів”, яка започаткувала масову депортацію німців. Держава розглядала цю акцію як один із заходів національної й соціальної політики, що мали сприяти ліквідації малоземелля та надлишку робочої сили. Наступним актом переселення стала постанова ЦК КП/б/У від 23 січня 1935 р. “Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями і про переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей”. Одною із форм боротьби проти “антирадянської” діяльності німців стала ліквідація німецьких національних районів і сільрад. Натиск колективізації спричинив різке зростання еміграційних настроїв у середовищі німців.

У другому підрозділі **“Економічний терор”** розглянуто масштаби, форми й методи утисків німців з боку держави, політичне тло, яке визначало їх господарську діяльність.

З'ясовано, що ментальність німецьких селян не сприйняла нав'язуваних у примусовому порядку нових форм господарювання – колгоспів і радгоспів. У своїй більшості вони не бажали відмовлятися від власного дрібного господарства. Ціною жорстокого адміністративного тиску забезпечувалися необхідні державі темпи колективізації німецького села. Причому особливістю суцільної колективізації у них було те, що одночасно поєднувалися “боротьба” за насадження колгоспного ладу й очищення від “ворожих елементів” радянських і господарських органів, якими нібито виступали німці. Діяльність такого типу проводилася досить послідовно, мала активний наступальний характер і супроводжувалася жорстким адміністративним тиском. Аби подолати приватновласницькі прагнення німців, режим застосував до них економічні примусові акції, однією з найрадикальніших серед яких було запровадження податкового пресу. Ці обставини спричинили серед німців черговий сплеск емігрантських настроїв, які влада намагалась досить ретельно затушувати. Занепокоєння влади цими обставинами спонукало її до прийняття рішення на початку 1930 р. про прискорення колективізації в німецьких селах, що вилилось у черговий репресивний наступ на німецьке заможне селянство. Політика ліквідації куркульства як класу передбачала низку заходів, у тому числі й депортаційний механізм. Практично було оголошено соціальну війну.

Німецькі господарства виявились більш підготовленими до економічного наступу держави, виконували плани хлібозаготівель та в основній своїй масі могли уникнути санкцій і штрафів. У 1932–1933 рр. німці виявили почуття солідарності та надавали підтримку як голодуючим односельцям, так і українським селянам. Вони не йшли на сліпе виконання планів хлібозаготівель, а намагались донести до світової громадськості факти зловживань більшовицької влади, зверталися за допомогою до німецького уряду тощо. Їх громадська позиція була чітко окреслена й висловлена всупереч офіційним настановам політичного керівництва радянської держави. Силкові органи республіки, перекручуючи факти в дусі “пошуку ворогів”, намагались довести, що звернення за допомогою продиктовані не тяжким становищем людей, а симпатіями до гітлеризму й бажанням скомпрометувати радянський лад. Державні керманічі, випереджаючи один одного, намагались гіперболізувати реальні показники того господарського хаосу, що насувався на німецьке село, а також прикрити наругу над селянством. На початку 30-х років уже було очевидним, що вони втратили здатність реагувати на потреби селянства, а натомість суцільно вдавалися до ігнорування викликаних колективізацією проблем у німецьких селах. Колективізація негативно позначилася на продуктивних силах німецького села, змінила його соціальну структуру. Спочатку пришвидшила нівелювання соціальних розбіжностей між його прошарками, а згодом насильницькими методами забезпечила соціальну однорідність селянства, яке з класу дрібних товаровиробників перетворилося на клас найманих працівників, позбавлених засобів виробництва.

У третьому підрозділі *“Політичні репресії: форми й методи”* виявлений масштаб морально-психологічних, фізичних втрат німців від існуючої практики політичних репресій. Встановлено, що німці України виявились практично в центрі роботи репресивної машини держави щодо придушення щонайменших виявів інакомислення. Саме вони розглядалися політичним режимом як потенційні шпигуни й зрадники, шкідницьку діяльність яких треба викорінювати у будь-який спосіб. Діапазон цієї боротьби був величезним – від звільнення з роботи за національною ознакою до арешту та ув’язнення. Наявність їх у керівництві підприємств, установ розцінювалась як “засміченість”, яка потребувала усунення. Було сфабриковано сотні справ проти “шпигунів” та “шпигунсько-диверсійних організацій”. Особливою результативністю відзначалася робота каральних органів у місцях компактного проживання етносу – німецьких національних районах. Варто додати, що паралельно з політичними переслідуваннями, ідеологічного відтінку набули й інші акції, зокрема так зване зміцнення прикордонної смуги.

На січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП/б/У, XIII з’їзді ЦК КП/б/У (1937р.) було сформульовано ідейне підґрунтя для діяльності репресивно-каральної машини щодо виявлення шкідників та формування суспільної думки, що німці є потенційними шпигунами й зрадниками. Владні інстанції розробляли форми й методи такої боротьби, знаходячи найбільш цинічні й жорстокі. У 1935 р. під виглядом перевірки партійних документів німці звільнялися з роботи на великих промислових підприємствах, особливо оборонного характеру. “Справи” фабрикувалися з особливим розмахом, і хоча формулювання бували різними – належність до куркульства, німецька національність або родинні зв’язки з Німеччиною – мета переслідувалась одна й та сама. До таких сфабрикованих НКВС справ належали, зокрема, матеріали про Національний Союз німців на Україні. Основний удар каральних органів спрямовувався на німців, які негативно ставилися до створення колективних форм управління сільським господарством. Після сумнозвісних політичних рішень 1937 р. розширився соціальний склад тих, хто потрапляв у жорна НКВС: духівництво, вчителі, лікарі, працівники культурно-освітніх установ. У місцях компактного проживання німців проводилися масові операції, які ставили за мету фізичного знищення значної їх частини. В липні 1937 р. була проведена так звана “німецька операція” з арешту всіх німців, що працюють на оборонних заводах. Були сфабриковані справи, за якими німці звинувачувалися у шпигунстві, підсобництві фашизму, контрреволюційній діяльності (щодо співробітників Держплану УРСР, представництва фірми “Контроль-КО”, робітників заводу ім. Марті). Досить масштабні арешти проводилися за справою “Фашистської партії України”.

У четвертому підрозділі *“Освітньо-культурне життя”* показано механізм політичних репресій проти німців – діячів освіти й культури, а також з’ясовано наслідки терору в духовній сфері.

Досліджено, що в умовах сталінської реконструкції процеси у сфері освіти і культури відбувалися в контексті “боротьби з буржуазно-націоналістичними проявами” і створення “пролетарської культури”, тобто культури без національних особливостей. Цим самим поглиблювалася руйнація німецької етнічної культури. Було завдано удару по кадровому складу навчальних закладів. У 1934 р. прийнято рішення оргбюро ЦК КП/б/У “Про виконання постанови листопадового пленуму ЦК КП/б/У від 13 грудня 1933 р. “Про кадри шкіл нацменшин”, яке містило вимогу до місцевих органів провести фронтальне обстеження німецьких шкіл і “переглянути” у них кадри вчителів. Постанова ЦК КП/б/У (1935 р.) “Про викладання української мови в школах німецьких національних районів” стала сигналом для згорання німецької національної освітньої мережі. Невдовзі ці акції вилилися у репресії проти професорсько-викладацького складу та студентства німецьких навчальних закладів. Досить показовою виявилися сфальсифіковані справи викладачів і студентів Одеського німецького педагогічного інституту, Хортицького німецького машинобудівного технікуму. Остаточного удару по німецькій освіті завдала постанова політбюро ЦК КП/б/У від 7 липня 1938 р. “Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділень і класів у школах, технікумах та вузах УРСР”.

Посилення репресій проти німців у середині 30-х років зумовлювалося, крім загальної активізації радянських спецслужб, ще й тією обставиною, що значна частина етносу не бажала приставати до більшовизму та продовжувала залишатися на позиціях релігійності, сімейності, соціально-побутового консерватизму. Об’єктом репресій і політичного переслідування виявилися і вчителі початкової та середньої німецьких шкіл.

Поряд із “перетвореннями” у сфері освіти, сталінське керівництво застосовувало й інші засоби обмеження національно-культурного життя німецького населення: згорталася діяльність видавництв, закривалися або переводилися на українську (російську) мову німецькі газети й журнали, а ті з них, що продовжували виходити національною мовою, бралися під жорсткий контроль партійних органів. Глибокі релігійні почуття віруючих німців розглядалися владою передусім як вияв фанатизму, який полегшує куркульському й контрреволюційному елементу проводити підривною діяльність. Отже, обмеження культурного життя суттєво послабило національно-традиційний стиль господарської діяльності, було практично згорнуто розвиток німецької етнічної культури і духовних основ самобутності. Її замінила радянська за формою, пролетарська за змістом культура, яка нівелювала етнічні ознаки того розмаїття культур, яке було зосереджено в Україні. Це суттєво збіднило моральні суспільні цінності, оскільки такий підхід означав фактичний розрив із культурною спадщиною минулого і вів до ізоляції від культурних процесів, що відбувалися на історичній батьківщині німців.

У четвертому розділі **“Етнос під тягарем суспільно-політичних і цивілізаційних катаклізмів 40-х–80-х років”** зосереджується увага довкола особливостей боротьби німців за свої політичні й національні права в період пізнього сталінізму, лібералізації суспільно-політичного життя та загострення кризи радянської системи. Він складається з трьох підрозділів.

У першому підрозділі *“Німецьке питання” у роки Другої світової війни* міститься аналіз ситуації у середовищі німців, що склалася під впливом політичних акцій та військових дій першої половини 40-х років.

Виявлено, що особливість становища німців, порівняно з іншими етносами, полягала в тому, що вони опинилися в полі політичної уваги обох диктаторів – Сталіна й Гітлера, які прагнули використати їх у своїх власних цілях. У німців Східної й Центральної України напередодні військових дій доля склалася трагічніше, порівняно з тими, хто перебував на західних землях і отримав право вільного виїзду до Німеччини. Широкомасштабна депортація розпочалася у вересні 1941 року відповідно до партійно-урядових рішень та спеціальної програми, проводилася форсованими темпами без належного матеріально-технічного, фінансового забезпечення і спрямовувалась у східні регіони СРСР. Було прийнято з десятків постанов уряду, партійних і військових органів, які регламентували переселенський процес. Плани виселення встановлювалися для семи областей України. Переселенню підлягало 65 тис. колгоспів й індивідуальних селянських господарств. Незважаючи на те що депортація мала проводитися відповідно до вимог військового

часу, плани переселення не виконувалися, періодично з метою їх реанімації посилювали адміністративний тиск Ради фронтів, Відділу спецпоселень НКВС СРСР. Таким чином, до середини 1942 р. переважна більшість німецького населення, що проживало на теренах України в її сучасних кордонах, була депортована у східні регіони СРСР. Значна кількість німців-воїнів Червоної армії внаслідок етнічних чисток була вислана на спецпоселення.

Ще драматичніше склалася доля німецького населення, яке потрапило у фашистську окупацію. Окупаційна влада стосовно 200 тис. етнічних німців проводила спеціальну політику, засади якої були вироблені ще до нападу на СРСР. Гітлерівці мали переконання, що німці, скривджені радянською владою, не будуть її підтримувати, а тому приділяли увагу тому, аби якомога ефективніше використати їх в інтересах рейху. Як результат ставлення до німців було двоїстим: по-перше, як до решти підкореного населення; по-друге, як до етносу, що займає окреме місце в системі окупаційного режиму. Планувалося надати їм статусу привілейованого стану й своєрідної опори режиму на окупованій території. Діяла система заходів щодо надання фольксдойче німецького громадянства, участі в німецькій співдружності, виховання їх в дусі відданості ідеям націонал-соціалізму. Велика кількість німецьких чиновників була задіяна до складання списків осіб німецької національності. Фольксдойче разом з одержанням громадянства підпадали під юрисдикцію законів рейху, їм суворо заборонялося мати зв'язки з представниками інших національностей. Але невдовзі, із початком наступу Червоної Армії, заходи щодо реалізації названих вище постанов почали згортатися, було припинено складання списків осіб німецької національності. Невдовзі фашисти змушені були визнати, що фольксдойче, не лідируючи серед населення, не можуть задіюватися до адміністративного й економічного управління.

З визволенням радянськими військами території України у більшості німців стосовно свого майбутнього облаштування були суперечливі погляди. Найтрагічніше склалась доля тих, хто залишився на визвольній території. Чимало етнічних німців брали активну участь у військових діях, підпільній і партизанській боротьбі, зміцнювали тил тощо.

У другому підрозділі *“Реєміграція 40-х – поч. 60-х років”* виявлено основні чинники, що стримували повернення німців із місць депортацій, та показано межі використання репресивних механізмів влади стосовно німців.

Встановлено, що по закінченню Другої світової війни депортовані німці почали активно домагатися повернення на терени України, що відверто суперечило справжнім планам державно-політичного керівництва. Була започаткована нова хвиля репресій, які ґрунтувалися на звинуваченнях у пособництві нацистам. Й.Сталін та його оточення намагалося виправдати в очах світової громадськості свою передвоєнну репресивну політику, а тому всілякими засобами старалися закріпити депортоване німецьке населення у віддалених від Європи, слабзорозвинутих регіонах держави. Німців, які перебували в більшості своїй у статусі спецпоселенців, зобов'язувались владою займатися суспільно-корисною працею і не порушувати встановленого режиму і громадського порядку. Ці обставини відрізняли їх від інших громадян країни. В Україні питання про умови життя німецьких депортантів офіційно не піднімалося. Місцеве партійно-державне керівництво, патологічно боячись звинувачень “у націоналізмі”, за який Москва безжалісно карала, не торкалося цієї проблеми. На кінець 40-х років жахливі умови проживання та безробіття спричинюють масові втечі депортованих із спецпоселень. Влада, крім того, що посилила кримінальну відповідальність за такі дії, намагалася робити все, аби в суспільстві постійно панувала атмосфера страху й покори. Знешкоджувалися всі, хто явно або потенційно не вписувався в створену державну систему, мав не ті погляди чи навіть смаки й звички. Водночас було активізовано роботу щодо виявлення та “знешкодження” воєнних злочинців і особливо запламованих співробітництвом з окупаційною владою та фашистськими спецслужбами. Безумовно, що під неї потрапили німці, які належали свого часу до “фольксдойче”, працівників окупаційної адміністрації, а також ті, хто не залишав, з огляду на різні обставини, території України. Пік арештів припав на 1946-1947 рр.

Ці обставини не могли не викликати занепокоєння світової громадськості. Уряд Німеччини намагався дипломатично впливати на радянське керівництво з тим, аби домогтися покращення долі радянських німців. Новому керівництву партії й держави, очолюваному М. Хрущовим, довелося

приступити до вирішення проблем німців. Після XX з'їзду розпочато звільнення їх із таборів і спецпоселень, було знято обмеження в правовому становищі. Наприкінці 50-х – поч. 60-х років склалися непогані передумови для відродження національного життя німців України.

У третьому підрозділі *“Громадянський протест 60–80-х років”* розкритий державний механізм пригнічення громадського життя, виявлені досягнення національного руху.

Німці продовжували жити в умовах подвійного морально-психологічного тиску з боку державних ідеологічних інституцій, коли останні намагалися представити їх як особливий етнос, відмінний від західних німців, та сформувані образ Німеччини як ворога. У 1964 році держава офіційно визнала непричетність більшості німців до антирадянської діяльності і високо оцінила їхній внесок у державне будівництво, але не зняла обмежень із вибору місць проживання. Протягом другої половини 60-х років німці зробили кілька спроб *“переконання”* влади у задоволенні їх прагнення, розпочалося їх входження в суспільно-політичне життя. Легалізація становища німців у 1972 році дещо активізувала їх переселення в Україну. У 70-і роки вони, зайняті матеріальним облаштуванням, відчуючи ідеологічний тиск держави, не могли брати активної участі в громадсько-протестному русі. Державна лінія стосовно німців полягала в тому, аби за будь-яку ціну примусити їх бути громадянами СРСР і локалізувати еміграційні настрої. У 70-80-і роки розселення німців мало специфіку, яка зумовлювалася процесом урбанізації, еміграцією до Німеччини. У другій половині 80-х років національний рух поживався, що пояснювалося загальним піднесенням суспільно-політичного життя. Дещо активізували свою діяльність державні органи влади, які опікувались етнопонаціональними проблемами. В 1989 році зі створенням громадсько-політичного й культурно-освітнього товариства *“Відродження”* громадський рух німців набув більш організованого і масового характеру. У 1991 році з розпадом СРСР було підірвано національний рух німців, а їх доля залежала від урядів нових держав.

У п'ятому розділі *“Німці у контексті українського націотворення 1990-2000 рр.”* простежено якісні зміни в життєдіяльності німців: розвиток форм громадської самоорганізації, інтеграції у господарські структури, відродження етнічної самобутності. Складається із трьох підрозділів.

У першому з них *“Самоорганізаційні формування: утвердження форм роботи”* досліджено процес створення громадських форм самоорганізації німців в умовах утвердження української державності на початку 90-х років.

Показано, що з проголошенням державної незалежності склалися реальні перспективи етнопонаціонального відродження німців. Цьому сприяли такі чинники: вироблення ефективної етнопонаціональної політики, яка включала рівноправні стосунки всіх громадян незалежно від їх етнічного походження; створення правових передумов для самореалізації життя етносів, в тому числі й німців; згуртування їх навколо корінного етносу та просування на шляху формування української нації. З початку 90-х років німці розпочали створювати та розширювати діяльність громадських органів самоорганізації. Ключова роль у цій справі належала всеукраїнському товариству німців *“Відергебурт”*, яке об'єднало найактивніших, етнічно свідомих представників німецької меншини. Товариство мало центральні структури та регіональні ланки. Перші німецькі товариства було сформовано на Київщині, Івано-Франківщині, в Одесі, Криму, Миколаєві, Херсоні, Сумах. *“Відергебурт”* розпочало роботу з інформування органів державної виконавчої влади про свою діяльність, представило реальні прагнення німців України. Важливою віхою громадського життя став Указ Президента України *“Про створення Українсько-німецького фонду”*, в якому засуджувалися депортації 30–50-х років та підтверджувалися кроки сприяння держави щодо реабілітації й поновлення в правах німців, облаштуванні 400 тис. осіб, які повертатимуться. На основі архівних джерел встановлено, що українська влада виявилася невідповідною до розв'язання проблем німців, діяла не завжди послідовно. З кінця 1993 р., коли в Україні різко загострилася соціально-економічна ситуація, робота органів влади почала згасати. Активізувалася лише з 1996 р., з прийняттям Конституції України. Товариство *“Відергебурт”* проводило такі форми й методи роботи: запрошення до участі у своїх засіданнях народних депутатів, членів уряду, дипломатів. Потенційні можливості осередків відзначалися розмаїттям за насиченістю й різноплановістю діяльності. Іноді через матеріальні й організаційні труднощі стримувалося

створення їх в областях і районах. Найбільш потужно організації діяли на Одещині, Київщині, Запоріжжі, Дніпропетровську. Досить насичено, різнопланово й результативно працювало німецьке товариство Києва та області. Його організаційна структура була побудована за тематично-функціональним принципом, що дозволяло успішно розв'язувати в регіоні економічні проблеми, духовні потреби німців.

У другому підрозділі „*Громадське життя: основні шляхи розвитку*” зосереджена увага довкола спрямування зусиль німців щодо колективного вирішення проблем облаштування громадського життя.

Встановлено, що з 1996 р. розпочався практичний процес розширення змісту та удосконалення форм громадського життя німців. Визначною подією став Перший Всеукраїнський з'їзд німців України (листопад 1996 р.). Він проходив на належному організаційному рівні. Делегатами було схвалено завдання етнонаціонального руху, обрано персональний склад Фольксрату, затверджено концепцію Програми етносоціального відродження й розвитку німецької меншини в Україні. У післяз'їздовський період центр організаційно-координаційної роботи перемістився з “Відергебурт” до Фольксрату, який працював згідно з Положенням і уповноважувався забезпечувати виконання рішень з'їзду, встановлювати й зміцнювати контакти з органами державної влади України й Німеччини, неурядовими організаціями, забезпечувати й організувати роботу чергових з'їздів, здійснювати керівництво місцевими відділеннями, опікуватися інтересами етносу у період між з'їздами. 28 лютого – 1 березня 1997 року відбулося його перше засідання, на якому схвалені тези політичної платформи. Діяльність цього органу була досить різноманітною. Водночас через нерозведення повноважень між ним і “Відергебурт” почалася неузгодженість в їх діях, дублювання один одного. В 1998-1999 рр. відбувся спад у діяльності, що спричинило політичне протиборство між лідерами та керівною верхівкою. В жовтні 2000 р. у Чернівцях опозицією був проведений семінар, на якому відхилені проекти документів майбутнього з'їзду та схвалений власний план підготовки. Було представлено альтернативний варіант розв'язання ситуації у національному русі. Поміркована частина громадського руху вбачала єдиним шляхом налагодження роботи організацій – проведення Другого з'їзду німців України. У складних умовах ідейної боротьби й протистояння лідерів вдалося організувати й провести перший етап з'їзду, який не зміг об'єднати всіх учасників німецької громади (листопад 2000 р.). Разом з тим, делегати з'їзду, виявляли громадську мужність і зрілість, схильність до альтернативності в підходах і програмах, уміння знаходити компромісні рішення. З метою об'єднання інтересів молодих громадян німецької національності у квітні 2000 року почала роботу Всеукраїнська громадська організація “Німецька молодь в Україні”. Проводячи роботу за територіальним принципом та об'єднуючи 14 регіональних осередків, вона засвідчила високу результативність своєї діяльності.

У третьому підрозділі „*Програмні засади діяльності етноформувань*” окреслено основні тенденції, напрямки, цілі розвитку організаційних громадських структур на початку XXI ст.

На основі архівних даних поточного громадського архіву Асоціації німців України встановлено, що перший етап підготовки Другого з'їзду німців України реанімував дискусії з питань механізму вироблення оптимальної моделі загального управління діючих організаційних структур. Водночас виділилися лідери, які запропонували вихід з організаційної кризи, забезпечили умови для проведення у жовні 2001 року другого етапу Другого з'їзду німців, створили нову організаційну структуру – Асоціація німців України, розгорнули роботу, яка відзначалася прагматизмом, послідовністю та конструктивізмом. До нових лідерів прийшло розуміння того, що етнос зможе гідно вжитися в українське суспільство лише тоді, коли на громадському рівні буде відкинуто популізм і політиканство. Серед них: В.Кайгер, В.Райзер, В.Лебтаг, О.Гетц, В.Самойленко, В.Безлер, В.Вергелес. З'їзд досить критично оцінив попередню громадську роботу. У доповіді В.Кайгера “Основні напрямки подальшого етносоціального розвитку німецької меншини в Україні” до здобутків віднесено відкриття в Україні 65 німецьких культурних центрів та місць зустрічей, активну роботу “Всеукраїнського німецького дому”, об'єднання „Німецька молодь”, освітнього та інформаційного центру у Мамонтівці, Гете-інституту. Серед недоліків названо невміння протягом останнього періоду “Відергебурт” очолити етнонаціональний рух. Схвалені постанови носили досить узагальнений характер, повторювали пункти, які закладено в

попередніх рішеннях, досить у загальних рисах констатувалися цілі та завдання. Зокрема, програмувалося забезпечення цілеспрямованого й послідовного руху на шляху поліпшення життєвого рівня, відродження рідної мови, культури, традицій. Мало що говорилося про конкретні послідовні програми, які б забезпечили виконання стратегічних планів.

У післяз'їздівський період виняткового значення набувало утвердження в повноважному статусі “Асоціації німців України” як всеукраїнської спілки громадських організацій. Своєю метою Асоціація вбачала: об'єднання громадських організацій для розвитку й забезпечення їх національної та культурної самобутності. Завдання полягали в сприянні залученню німців до активної діяльності в усіх сферах економічного й громадського життя, участі у реалізації програм відродження духовної спадщини тощо. Як бачимо, в цілому вони мали активізувати громадський рух, закласти в його основу здорові початки етнічного життя, сформувати мотивацію участі у формуванні української нації. Встановлено, що діяльність Асоціації була більш прогресивною ніж програма, яку реалізовував до цього Фольксрат, і, що найсуттєвіше, вона відображала реальні прагнення пересічних німців.

У шостому розділі **“Чинники етнічної ідентифікації”** показано засоби, форми й методи відродження своєрідності німецького етнічного середовища, утвердження його місця в українській нації. Він містить три підрозділи.

У першому підрозділі *“Соціально-демографічні зміни”* встановлена динаміка чисельності німців, з'ясовані проблеми повернення в Україну, розселення та виїзду до Німеччини.

Досліджено, що в першій половині 90-х у німецькому середовищі відбувалися два полярні міграційні процеси: повернення на постійне місце проживання в Україну та еміграція до Німеччини. Протягом цього часу в окремих регіонах України чисельність німців подвоїлася. В 2000 р. 30031 німців проживали в 24 областях. Переважна кількість (70%) сконцентрована в шести областях – Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Луганській, Одеській, а також в АР Крим. Особливістю етнічного стану німців був високий рівень асиміляції. Виявлено, що Україна найперша з держав, що утворилася після розпаду СРСР, заявила про готовність відновити історичну справедливість, зобов'язалася прийняти, облаштувати й створити належні умови проживання для депортованих свого часу радянською державою німців. У 1992 р. почали діяти регіональні спеціальні програми з переселення, які передбачали виділення земельних ділянок, сприяння в процесі створення підприємств, допомогу будматеріалами тощо. При окремих об'єктах створювалися робочі групи з розселення німців. Водночас, на шляху реалізації програми виникало чимало проблем і перешкод. Економічна криза, болючі інфляційні процеси 1992–1993 рр. змусили керівництво держави скорочувати фінансування цих робіт. Німецький уряд, прагнучи зберігати солідарність та відповідальність перед діаспорою, не відступав від намічених цілей і пробував розв'язати проблеми переселення в односторонньому порядку. В 1993 р. німецьке Товариство технічного співробітництва розпочало будівництво селища Кудрявка – першого населеного пункту для німців-переселенців. З ініціативою Українсько-німецького фонду створювалися селища з тимчасовим видом житла – блок-контейнерами. Протягом 1993-1995 рр. у південних областях України за рахунок коштів держбюджету було зведено 170 житлових будинків-котеджів, 140 – перебували у стадії будівництва, чого було замало. Завершення влітку будівництва с. Кудрявки дало німцям краю впевненості у майбутньому, вселило оптимізм та віру у власні сили, посилювало прагнення до національного відродження. Наприкінці 90-х років Україна збільшила витрати на розселення. З'ясовано, що проблема переїзду до Німеччини постала відразу після зриву перших програм із переселення. Обидві країни, Німеччина й Україна виявились невідповідними до такого масового напливу прохань на дозвіл про виїзд. Чиновниками, замість того щоб створювати умови для переїзду, вишукувалися різні формально-бюрократичні перешкоди. Підраховано, що протягом 1992-1996 рр. з України до Німеччини виїхало 15 тис. німців. Причин, які спонукали зростання прагнення виїхати за кордон, було декілька: налагодження більш тісних контактів з етнічною Батьківщиною, економічна криза, що мала досить затяжний характер, повільний розвиток підприємництва та політична нестабільність в Україні тощо.

У другому підрозділі *“Етнокультура: тенденції й пріоритети”* зосереджена увага на виявленні нових ефективних форм організації культурного життя німців.

Показано, що в умовах незалежної України склалися необхідні передумови відродження й розвитку німецької етнокультури, що сприяло духовному оздоровленню німців. Одними з перших серед етносів України вони включилися в цей процес. Робота була плановою і системною. На початку 90-х років “Відергебурт” було розроблено програму відродження та розвитку німецької культури. Ці питання регулярно обговорювалися на конференціях “Відергебурт”, а з 1996 р. – і на засіданнях Фольксрату. Під час розбудови культурної інфраструктури увага зосереджувалася передусім на створенні в регіонах центрів німецької культури. Вони ефективно почали діяти в Києві, Львові, Миколаєві, Кіровограді, Донецьку, Житомирі, Луганську. З другої половини 90-х років традиційними стали Дні німецької культури, які, з одного боку, дозволяли привернути увагу громадськості до культурних набутків українських німців, а з іншого – сприяли зростанню виконавчої майстерності, сценічної культури, збагаченню репертуару аматорських колективів. Вони діяли за розробленими планами, затвердженими регіональними осередками “Відергебурт”. Діяльність Київського культурного центру “Відерштраль”, завдяки особистому ентузіазму його керівника – Л. Мариненко-Германн, стала відомою на всій території України.

У культурному житті німців важливою подією ставали заходи щодо збереження історико-культурної спадщини. Протягом 1995–1997 рр. була створена комп’ютерна база даних німецьких історико-культурних та історико-релігійних пам’яток, підготовлено понад 100 описів найважливіших із них. У розпорядження німців передавалися: кірха в м. Києві, інші молитовні та релігійно-освітні заклади. Налагоджувався обмін досвідом у сфері культури між німецькими діаспорами України, Росії, Білорусі, країн Прибалтики. Створювалися навчальні заклади національного типу. У 1997 р. з ініціативи Фольксрату почала діяти Програма створення й розвитку системи німецької безперервної освіти в Україні. Важливими осередками ставали створені з ініціативи центрів культури та релігійних громад недільні школи. З травня 1996р. почала діяти комплексна програма історико-архівних досліджень, у рамках якої підготовлено перший систематичний виклад історії етносу. Значним внеском у відродження історичної пам’яті німців стала діяльність Інституту українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського держуніверситету. Важливим елементом виявлення історичної правди стали Дні національної пам’яті. Розвивалася літературна діяльність, представлена поетами: Е.Лазаркевичем, А.Шельгорном, Е.Молчановою, О. Ноллендорфом. Виставки німецьких художників (І.Сеймука, Н.Бреша, Г.Руффа, В.Бауера, О.Чамлай, С.Келя) стали помітним явищем культурного життя України.

У третьому підрозділі *“Конфесійна належність та духовні орієнтири”* показано основні напрямки діяльності релігійних громад, виявлено найпоширеніші форми конфесійних уподобань серед німців.

Розкриті основні тенденції у розвитку релігійно-церковного життя незалежної України. Виявлено їх вплив на відновлення та активізацію діяльності громад. На кінець 90-х років функціонувала 41 громада німецької евангелійно-лютеранської церкви. Організаційно серед них першою оформилася Київська громада. Установлені посланцями громади контакти з віруючими Литви та Німеччини сприяли вирішенню багатьох організаційних питань щодо налагодження богослужіння. Крім етнічних німців, серед прихожан було і чимало українців та росіян, які цікавилися теорією Лютера, шанували церковну музику. Громада діяла за конфесійними правилами. Крім традиційних проповідей, раз у тиждень проводились окремі богослужіння з компонентами вивчення на уроках релігії Біблії. На семінарах серед дорослих прочитано лекції з актуальних проблем релігійного й церковного життя. Відновлена традиція конфірмації підлітків 14–17 років. З 1992 р. регулярними стали зустрічі жінок і літніх людей. Цього року був проведений Всесвітній день молитви жінок України. Важливу роль у громаді відігравав церковний хор, очолюваний Г.Сорокопудом. Одним із напрямків роботи була дяконія – соціальна допомога. Окрім Києва, найбільш чисельні евангелійно-лютеранські громади діяли в Дніпропетровську, Одесі, Луцьку, Миколаєві, Сімферополі. Проте налагодженню повноцінного релігійного життя німців перешкождали і численні труднощі. Одна з них полягала у відсутності церковних споруд та молитовних будинків. Як правило на зведення нових не вистачало коштів, а щоб повернути приміщення, які належали німецьким громадам у минулому, треба було домагатися від органів

влади відповідних рішень і часто така боротьба затягувалася на роки.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано загальні підсумки проведеного дослідження, практичні рекомендації стосовно можливості використання його результатів та напрямки подальшої розробки проблеми. Дослідження життєдіяльності німців України в суспільному й національному аспекті виявило нові характерні особливості, дозволило розглянути її комплексно і зробити такі висновки:

- Загальний аналіз літератури з проблем буття німецького етносу на теренах України засвідчив наявність певного наукового доробку. Разом із тим, питання залишались малодослідженими. В дорадянський період деякі аспекти розглядалися передусім у контексті таких ключових подій, як: відміна кріпосництва, революційні події початку ХХ ст., господарські реформи, які певним чином викликали або реанімували громадський чи науковий інтерес. У наступні роки згадувана проблематика не знаходила адекватного висвітлення. Переломним моментом стало проголошення державної незалежності. В істориків з'явилася можливість об'єктивного відтворення суспільної ролі німців, їх участі й внеску у формування української нації. Цілковитою достовірністю й розмаїттям характеризується джерельна база проблеми. Разом з тим більш прискіпливого опрацювання вимагають архівні фонди державних органів безпеки та правопорядку.

- Революційні події 1917–1921 рр. дещо дезорієнтували німців України політично. Ідеї УНР ними були сприйняті з піднесенням і надією на оптимальні можливості облаштувати національне життя. На етапі розгортання активного наступу більшовиків, вони стали заручниками різного роду політичних спекуляцій та були втягнуті в громадянський конфлікт, а у період гетьманату П. Скоропадського намагалися довести до діючої влади свої проблеми. Із встановленням радянської влади вказана спільнота стала знаряддям держави в її соціальних експериментах. Більшовицькі перетворення спрямовувалися на відповідне нівелювання національних традицій та розщеплення однорідного в соціальному та конфесійному відношеннях етносу, аби тотально реконструювати ситуацію в німецькому середовищі. Влада, розуміючи всю економічну й політичну невідповідність масової еміграції, чинила значні перешкоди цьому процесу. Культивовані правлячою партією економічні програми, які багато в чому спрямовувалися на пониження підприємницького хисту та ділової потреби, внаслідок чого економічний стан німців значно погіршився. В той же час доба коренізації призвела до суттєвого розвитку системи національної культури й освіти.

- В 30-ті роки українські німці отримали від влади політичний оцінку – небажаного, непотрібного, а то й шкідливого соціального елемента. Форми і методи „впливу” були різні: пониження національних почуттів, депортації та політичні репресії. Фабрикувались тисячі кримінальних справ та використовувались крайні методи покарання. Швидкі темпи колективізації німецького села досягалися ціною жорстокого адміністративного тиску. Першопричиною еміграції німців, була неузгодженість із внутрішнім курсом держави. Запрацював механізм фільтрації німців на предмет їх лояльності до заходів, які передбачала реконструкція народного господарства. Нові форми виробництва (примус, пригнічення трудової ініціативи та інші) були незрозумілі для німецького етносу. В ті роки німецька спільнота отримала можливість духовно та економічно згуртуватися в рамках національних адміністративних утворень, хоча вже було започатковано згортання німецької національної освітньої мережі.

- В 1940–80-ті роки німецькомовна спільнота перебувала в статусі незручного суспільного елемента. За часів Другої світової війни особливість становища полягала в тому, що політичні режими-антагоністи прагнули використати її у своїх власних цілях. Вона стала об'єктом масових радянських депортацій та спеціальної двоїстої політики гітлерівців. В повоєнні часи партійно-радянське керівництво всілякими способами намагалося закріпити депортоване населення у віддалених регіонах держави. Засудження за так звані “контрреволюційні злочини” зберігалися. Зусилля репресивного апарату були спрямовані на пошуки і “знешкодження” воєнних злочинців, осіб, запламованих співробітництвом з окупаційною владою. У 60–80-ті роки, в період лібералізації суспільно-політичного життя та загострення кризи радянської системи, німці продовжували жити в умовах подвійного морально-психологічного тиску. Державою вибудовувалися засоби локалізації

еміграційних настроїв, щоб примусити німців бути законослухняними підданими країни. Громадський рух німців носив петиційний характер.

- З проголошенням державної незалежності склалися реальні перспективи етнонаціонального відродження німців. Серед причин, що сприяли цьому, варто виокремити прийняття більш адекватних правових актів, що стосувались питань етнонаціональної політики, створення громадських органів самоорганізації, започаткування німецькомовної преси, налагодження тісних стосунків в цій сфері з Німеччиною. До керівництва “Відергебурт” увійшли етнічно свідомі представники німецького етносу. В цей період процес громадської самоорганізації проходив у кілька етапів: 1991–1996 рр. – утвердження самоорганізаційних формувань; 1996-2000 рр. – нестабільний розвиток, викликаний протистоянням громадських структур і лідерів; 2001-2002 рр. – реалізація прагматичних програмних цілей та завдань. В 1996 р. Центром організаційно-координаційної роботи німців України став Фольксрат. З’їзди, проведені німецькою громадою, стали ареною колективних дискусій навколо практичних проблем організації життя, вироблення програмних цілей і завдань.

- Відбулися корінні зміни в соціально-демографічних характеристиках. Вони мали бівекторний характер: з одного боку, німці поверталися на Україну, а з іншого – вони виїжджали до Німеччини. Україна й Німеччина спільними зусиллями сприяли політичній реабілітації представникам німецького етносу, надаючи моральну й матеріальну компенсацію. Поширювались різні прояви етнічної духовної культури. Зусилля державних і громадських формувань були спрямовані на відродження і популяризацію доступними засобами культурних здобутків німців. Цьому сприяла створена безперервна німецька освіта, центри культури. Більш помітним явищем культурного життя України ставала літературно-мистецька діяльність етнічних німців. Низка чинників сприяла поживленню релігійного життя. Збільшилась чисельність як церковних громад, так і прихожан. Євангелійно-лютеранська церква почала відігравати помітну роль у духовно-культурному житті німецьких громад. Конфесійний чинник у своєму розвитку стримувався через недостатню кількість культових споруд, які були або зруйновані, або націоналізовані.

Критичне осмислення узагальненого в дисертаційному дослідженні матеріалу дозволило сформулювати ряд практичних рекомендацій, реалізація яких, на нашу думку, могла б сприяти активізації процесу соціальної адаптації й національній ідентифікації, побудові громадянського суспільства та української модерної нації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальні монографії:

1. *Німці в Україні. Історія й сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.)*. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
2. *Развитие немецкого этноса в Украине*. – Самара: Самарский научный центр РАН, 2003. – 306 с.

Статті в наукових, періодичних фахових виданнях:

1. *Політика Російської імперії щодо колонізації українських земель німецькими поселенцями у XVIII – XIX століттях* // Наукові записи. – Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т.5. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. НАН України, 1999. – С.180-193.
2. *Німецькі поселенці в Україні* // Історія в школі. Науково-методичний журнал. – К.: Етносфера, 1999. – №10. – С.11-16.
3. *Міграційні шляхи німецьких поселенців в Україні у кінці XVIII – на початку XIX ст.* // Історична пам’ять. Науковий збірник № 1-2. – Полтава: АСМІ, 2000. – С.161-169.
4. *Становлення соціального та духовного життя німецьких колоністів в Україні у XVIII – на початку XIX ст.* // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип.1, Ч.1. – Рівне: РДГУ, 2000. – С.34-44.
5. *Діяльність німецьких колоністів та їх вплив на соціально – економічний розвиток України*

- (кінець XVIII – XIX ст.) // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Вип. 10. – Переяслав–Хмельницький: Золоті литаври, 2000. – С. 106-119.
6. Соціально-економічні та політичні передумови переселенських акцій в Україні в кінці XVIII на початку XIX ст. // Міжнародний Науковий Конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 150-155.
 7. Українська німецька спільнота у 70-80-х рр. // Південний архів. Збірник наук. пр. Історичні науки. – Вип. 4. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 178-188.
 8. Німці на Україні в умовах “відлиги” // Південний архів. Збірник праць. Історичні науки. – Вип. 5. – Херсон: Айлант, 2001. – С. 220-233.
 9. Переселенська політика Російської імперії відносно німецьких колоністів в Україні в другій половині XVIII – на початку XX ст. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки – Т. 5 (7). – Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2001. – С. 179-189.
 10. Німецькі поселення в Україні (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип.10. – Ізмаїл: Ізмаїльський державний педагогічний інститут, 2001. – С. 4-6.
 11. Політика більшовицького уряду щодо залучення німецького населення до радянського будівництва в Україні в кінці 20-х років // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 526. – Історія. – Вип. 33. – Харків: НМЦ СД, 2001. – С. 127-135.
 12. Сталінська політика й німецька меншина в УСРР (кінець 1920-1930 рр.) // Вісник історія. – Вип. 58. – К.: Видавничо-поліграфічний центр Київський університет, 2001. – С. 70-73.
 13. Перехід від політики “українізації” до боротьби з “національною контрреволюцією” в 30-х роках на Україні / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. X. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 139-151.
 14. Німецька спільнота в Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Научный журнал. Культура народов Причерноморья – № 22. – Симферополь: Межвузовский центр „Крым” Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, 2001. – С. 79-86.
 15. Історичні переплетіння розвитку національних відносин німецьких поселенців в Україні в XVIII – XIX століттях // Вісник Запорізького юридичного інституту. – № 4 (17). – Запоріжжя: Запорізький юридичний інститут МВС України, 2001. – С. 271-278.
 16. Німецькі поселенці в Україні у першій період Радянської влади // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С.Й. Бобилева (відп. редактор) та ін. – Дніпропетровськ.: ДДУ, 2001. – С. 22-42
 17. Розселення німців в Україні в кінці XVIII – на початку XIX століття // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 5. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2001. – С. 110-116.
 18. Громадсько-політичні та правові форми самоорганізації німецької спільноти в Україні у 1991-1996 рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 27. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, 2001. – С.129-136.
 19. Друге десятиріччя радянської влади та її наслідки для німецьких поселень в Україні // Історична пам’ять. Науковий збірник № 1–2. – Полтава: АСМІ, 2001. – С. 133-145.
 20. Організація німецьких поселень на території України в XIX столітті // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія. – Вип. № 8. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ОВС, 2001. – С. 5-18.
 21. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник праць. Вип. 12. – К.: Унісерв, 2002. – С. 37-41.
 22. Німецьке поселення у перше десятиліття радянської влади в Україні // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. – Т. 1. Історичні дисципліни та українознавство. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2002. – С. 70-81.
 23. Німецька спільнота в історії України у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. – № 12 Історія. – К.: КСУ, 2002. – С. 125-136.
 24. Німці України під час Другої світової війни // Наукові праці історичного факультету

- Запорізького державного університету. – Вип. XIV. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – С. 168-177.
25. *Німецька громада в Україні на межі тисячоліть* // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАНУ. Українська академія історичних наук. Національний аграрний університет, 2002. – С. 192-201.
 26. *Громадсько-політичний і національний рух німецької меншини у 50-80 роки ХХ ст.* // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Вип. 2. – Острог: Національний університет „Острозька академія”, 2002. – С. 138-152.
 27. *Політика радянської влади щодо німецької меншини на Україні (Кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.).* // Бахмутський шлях: Літературне та наукове історико-філологічне видання. – № 1/2, (26/27). – Луганськ: Луганський державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка, Всеукраїнське Товариство Просвіта ім. Тараса Шевченка, 2002. – С. 118-127.
 28. *Трансформація становища німецького населення України в 1917-1919 рр.* // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С.Й. Бобилева (відп. редактор) та ін. – Дніпропетровськ.: Дніпропетр. ун-ту., 2002. – С. 77-85.
 29. *Громадсько-політичний і національний рух німців в Україні у 1950- 70 рр.* // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 50. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2003. – С. 147-153.
 30. *Історичні шляхи німецької еміграції до України (ХІ – ХVІІІ ст.)* // Грані. Науково-теоретичний і політичний альманах. – № 2 (34). – Дніпропетровськ.: Грані, 2004. – С. 40-44.
 31. *Життя етнічних німців на півдні України у ХVІІІ – ХІХ століттях* // Історична пам'ять. Науковий збірник № 2. – Полтава: АСМІ, 2004. – С. 156-167.
 32. *Хвилі німецької еміграції в етносоціалній структурі українського суспільства (Х – ХVІІІ ст.)* // Сумська старовина. Науковий журнал з історії та культури України. – № ХV. – Суми: Сумський державний університет, 2005. – С. 214-221.
 33. *Територіальне розташування німецьких поселень в Україні в ХІХ столітті* // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – С. 117-131.
 34. *Етнополітичний рух німецької спільноти в Україні у 50-60 роки ХХ ст.* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / За ред. проф. М.М. Алексієвця. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – С. 342-349.
 35. *Самобутність культурного розвитку німецьких колоністів поселенців в Україні ХІХ ст.* // Збірник наукових праць. Серія Історія та географія. – Вип. № 9-20. Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків: ОВС, 2005. – С. 76-89.
 36. *Інтеграція етнічних німців в український соціум. Історіографія проблеми* // Українознавство. Науковий вісник громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – Число 3-2005. – К.: Міленіум, 2005. – С. 88-94.
 37. *Zur deutschen Siedlungsgeschichte in der Ukraine.* // Technische Universität Dresden. Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Universität Dresden № 4. – Dresden: Selbstverlag der Technischen Universität Dresden, 2001. – S. 115-117.
 38. *Osadnictwo niemieckie na Ukrainie (XVIII-XX w.).* // Nad Wisia i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój. – № 1. – Toruń-Kijów, 2002. – S. 67-74.

Статті в інших наукових виданнях:

1. *Україно-німецькі відносини кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. (історико-культурні і соціальні аспекти)* // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 2. – К.: КНЛУ, 2000. – С. 340-352.
2. *Духовне життя німецьких поселенців-колоністів і розвиток культури в Україні ХVІІІ-ХІХ ст.* // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 4. – К.: КНЛУ, 2001. – С. 534-543.
3. *Соціальні аспекти інтеграції німецьких колоністів в українське суспільство* // Науковий вісник

кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 5. – К.: КНЛУ, 2001. – С. 390-399.

4. *Із історії німецьких поселенців в Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.)* // Рідний край. Науковий публіцистичний художньо-літературний альманах. – № 2 (5). – Полтава: Полтавський педагогічний університет імені В. Г. Короленка, 2001. – С. 95-100.
5. *До питання з історії національно-культурного розвитку німецьких поселенців на Україні в XVIII-XIX ст.* // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 6. – К.: КНЛУ, 2002. – С. 516-520.
6. *Шляхи здобування освіти німецькими поселенцями та їх конфесійна самобутність в Україні у XVIII – XIX ст.* // Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук. збірник / Під редакцією В.Смолія, О.Реєнта, Ю.Терещенка та ін. – К.: Інститут історії України НАНУ, КНЛУ, Бердянський інститут підприємництва, 2003. – С. 27-36.

Навчально-методичні видання:

1. *История Украины. Учебное пособие для студентов-иностранцев* / Авт. кол. Ларина О.Г., Шутов А.Г., Васильчук В.Н./ – Ч. I. – К.: Киевский государственный лингвистический университет, 1997. – 133 с.
2. *История Украины. Учебное пособие для студентов-иностранцев* / Авт. кол. Ларина О.Г., Шутов А.Г., Васильчук В.Н./ – Ч. II. – К.: Киевский государственный лингвистический университет, 1997. – 109 с.
3. *Союз визволення України в 1914 – 1917 рр.: до історії культурно-просвітницької діяльності серед полонених вояків-українців у Австро-Угорщині* / співавтор Срібняк І.В. – К.: КДЛУ, 1997. – 33 с.
4. *До характеристики поглядів лідерів Центральної Ради та військового руху на військове будівництво в Україні (історичний нарис)* / співавтор Комова О.С. – Суми: МІКРО, 1997. – 22 с.
5. *Политико-правовая мысль: становление и развитие в контексте всемирной истории: Методические рекомендации для студентов-иностранцев* / співавтор Ларина О.Г. – К.: КГЛУ, 1999. – 64 с.

Матеріали конференцій, конгресів, симпозіумів, семінарів:

1. *Подвижницька діяльність видатних західноєвропейських діячів в Україні* // Дослідження і вивчення романських мов і літератур у контексті національних культур. – Матеріали міжнародного наукового семінару 18-19 квітня 1996 р. – К.: КДЛУ, 1996. – С. 14-15. (співавтор Васильчук Г.М.)
2. *Німецькі поселенці в Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.* // Міжвузівська науково-практична конференція. Мови і світ: дослідження та викладання 25-26 листопада 1999. – Наукові записки. – Вип.22. – 4.І. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – С.106-124.
3. *Розвиток етносоціальної структури українського суспільства в координатах історичної парадигми* // Міжнародна наукова конференція ЛІНГВАПАКС – VIII. На межі тисячоліть: через вивчення мов і культур – до культур миру, злагоди і співпраці (Київ, Україна, 18-20 вересня 2000 р.) – Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 3В. – Київ: КНЛУ, 2001. – С. 851-859.
4. *Цивілізація, держава, нація в історичному розвитку на межі тисячоліть* // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали Міжнародної наукової конференції 30-31 травня 2002, м. Київ. – К.: Ред.: Г.П. Балабанова, 2002. – С. 13-16. (співавтор Васильчук Г.М.)
5. *Відродження релігійного життя німецької громади у Україні в 90-х роках XX століття* // Українсько-німецький проект. Інтернаціональні впливи – національні традиції: Українська та німецька історичні науки у XX столітті /. – Історія та історіографія в Європі. Київ: Збірник наукових праць / Редактори: С.Стельмах, Г.Хаусманн. Вип.1-2. – К.: УНІСЕРВ, 2003. – С.200-207.

6. *Друга світова і Велика Вітчизняна війни у долі українських німців //* Осяяні славою перемоги. До 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції присв'яченої 60-річчю визволення України та 60-річчя великої перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. – К.: Національна Академія наук України, Інститут історії України, Національний аграрний університет, Київський міський педагогічний університет ім. Б. Грінченко, 2005. – С. 122-131.
7. *Die Ansiedlung Deutscher in der Ukraine in der zweiten Hälfte des XVIII. sowie im XX. Jahrhundert //* Bayerisch-Ukrainische Germanistentagung an der Ukrainischen Freien Universität „Germanistik als internationale Wissenschaft“ (28-31. Oktober 2003, München) // Матеріали „Баварсько-українського конгресу германістів в Українському Вільному Університеті”, 28-31 жовтня 2003 р., Мюнхен. – Львів: БаК, 2005. – С. 23-35.

АНОТАЦІЇ

Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Донецький національний університет, Донецьк, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячене важливим аспектам майже 100-річного періоду життєдіяльності німців на теренах України, їх суспільній адаптації та національній ідентифікації. Становлення та розвиток німецького етносу розглянуті через призму суспільно-політичних і соціально-економічних реалій, що склалися в умовах радянської дійсності та незалежної держави. На основі вперше введених у науковий обіг джерел розкритий вплив політичних змін часів українських національно-визвольних змагань на німецьку спільноту. В роботі розглядається становище німців за умов катаклізмів ХХ ст.: світові війни, революції, голодомори, політичний та економічний терор влади. Виходячи з цього проаналізовані реальні наслідки їхнього громадського життя, де національно-політичні пріоритети радянської держави спрямовувалися на приниження етнічної самоідентифікації та підпорядкування цілям радянського будівництва. В дисертації охарактеризований суспільний та національний розвиток німецької спільноти в період Другої світової війни. У контексті розгортання опозиційності в радянському суспільстві другої половини ХХ ст. розкрито специфіку громадянського протесту німців в Україні. Звернута особлива увага на місце і роль німців в багатонаціональному середовищі незалежної України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Проаналізована діяльність громадських органів самоорганізації, описане заснування німецькомовної преси в Україні. Розглянуті основні зміни у соціально-демографічному середовищі німецького етносу в Україні у ХХ – ХХІ ст. Виявлені загальні тенденції та пріоритети розвитку етнокультури, релігійної самосвідомості, показані їх місце й роль у загальноукраїнському духовному просторі.

Ключові слова: німці України, українська нація, етнос, національна політика, суспільна адаптація, національна ідентифікація, колоніст, радянські німці, громадські органи самоорганізації, депортація, політичні репресії, соціальні трансформації.

Васильчук В.Н. Немцы Украины: общественный и национальный аспекты ХХ – начало ХХІ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Донецкий национальный университет, Донецк, 2006.

Диссертационное исследование посвящено комплексному рассмотрению общественной адаптации и национальной идентификации немцев Украины. Охарактеризованы источники и литература по теме работы, определены научные цели и задачи, сформирована методологическая парадигма и обоснован выбор методик изучения явлений и процессов исследованного периода.

Освещены социальное положение и условия жизни немцев в период катаклизмов ХХ века: мировой войны, революций, голодоморов, депортаций, политического террора, экономических и социальных экспериментов советской власти. Показано, как немцы, воспринимая идеи борьбы за украинскую независимость, стали объектом политических спекуляций и были втянуты в масштабный гражданский конфликт. Доказано, что действия советской власти по вовлечению

немцев в политическую и общественную жизнь в Украине были непоследовательны.

Рассматриваются национально-политические приоритеты власти, которые заключались в ущемлении этнических чувств, подчинении их целям социалистического созидания. Советское государство, осознав, что в своем большинстве немцы не воспринимают новые общественные реалии, создало очень жесткую и жестокую централизованную систему управления процессами в среде этноса. Образование немецких административно-территориальных единиц преследовало размывание до этого монолитной немецкой социальной среды, деэкономизации хозяйственного механизма. Практически все действия власти в экономической, политической, культурной сферах были направлены на ликвидацию привычного для немецкого этноса протестантско-предпринимательского социально-экономического уклада. Последовательное формирование общественного восприятия крепких немецких хозяйств как оплота капиталистической экономики создавало предпосылки для массовых злоупотреблений со стороны государственных структур. Советская власть рассматривала немцев как класс эксплуататоров, который сдерживал темпы хозяйственных преобразований. Экономические инструменты, которые использовались – уменьшение размеров землепользования, увеличение налогового бремени – были направлены на подрыв немецкой хозяйственной жилки. Созданные немцами кооперативные предприятия имели специфические формы и направления деятельности, тесно связанные с хозяйственной культурой и традицией, уровнем развития материального производства.

Подчеркнуто, что обвинения в контрреволюционной деятельности усиливали стремление к эмиграции. В 30-е гг. этнос как невоспринимаемый, социально неадекватный элемент стал объектом депортаций и политических репрессий. Особенно жесткие формы преследования применялись к тем, кто выступал за единоличное ведение сельского хозяйства, игнорировал мероприятия государства по проведению коллективизации. Показано как искоренялся социально-экономический базис этнической идентичности немцев. Желание отстоять гражданские права, рассматривалось как проявление враждебности к советскому строю. Выделены особенности “борьбы” с “вражескими немецкими элементами” в хозяйственных органах, которые имели вид чисто политических инсинуаций. Подчеркнуто, что коллективизация имела негативные последствия на состояние производственных сил немецкого села, изменила его социальную структуру, а немцы оказались в фокусе репрессивной машины государства, которая формировала в общественном сознании мысль о том, что немцы – потенциальные шпионы и предатели. Особо выделена мысль о том, что в условиях сталинской модернизации произошел фактический разрыв с культурным наследием прошлого, с одновременной изоляцией от процессов, которые проходили на исторической Родине.

Охарактеризован очень сложный период в этнической истории немцев Украины, которым явилось время Второй мировой войны. Для немцев испытание тяготами этого всемирного потрясения были особенно тяжелыми, так как их использовали в целях двух противоборствующих режимов. Немецкоговорящий этнос, был объявлен враждебным советскому государству и их взаимоотношения основывались на исключительно противоправных актах и действиях. В это же время гитлеровское руководство проводило политику заигрывания с немцами Украины. В контексте развертывания оппозиционности в советском обществе второй половины XX века этнос пребывал в условиях двойного морально-психологического давления. Государством была создана целая система локализации эмиграционных настроений, направленная на удержание депортированных немцев на удаленных территориях. Специфика гражданского протеста рассмотрена как петиционная и замкнутая.

Установлено, что перспективы этносоциального возрождения немцев стали возможными в условиях независимого Украинского государства. Комплексно рассмотрена деятельность самоорганизованных общественных формирований, включая программные и институционные спектры их деятельности. Определено, что шаги государства в сфере решения вопросов обустройства жизни немецкого этноса характеризуются нестабильностью, связанной с проблемами как внутренне-, так и внешнеполитическими. Практический процесс расширения содержания и усовершенствования форм общественной жизни стал более системным и последовательным в конце 90-х годов XX ст. Проанализированы качественные и количественные изменения в социально-демографической структуре этноса. Приведены факты активизации деятельности

евангелическо-лютеранской церкви. Дается характеристика тенденций и приоритетов в развитии немецкой этнокультуры, которые оказывают существенное влияние на общеукраинский процесс духовного возрождения.

Ключевые слова: немцы Украины, украинская нация, этнос, национальная политика, общественная адаптация, национальная идентификация, колонист, советские немцы, общественные формирования, депортация, политические репрессии, социальные трансформации.

Vasiltchuk V.M. The Germans of Ukraine: Public and National Aspects XX –the Beginning XXI Century. – Manuscript.

The dissertation on the competition for a scientific degree of Doctor of Historical Sciences in speciality 07.00.01 is History of Ukraine. – Donetsk National University, Donetsk, 2006.

The dissertation research is devoted to the more than one hundred year of the reconstruction of the Germans living on the territory of Ukraine, there public adaptation and national authentication. The moral and psychological ethnic feeling is considered in the light of socio-political and socio-economic realities that were created in the conditions of the Soviet reality and independent state. The changes of the political moods during the period of the Ukrainian People's Republic are explored on the basis of the introduced for the first time sources. The specific character of the Germans behavior in the conditions of the disasters during which they had to survive in the XX-th century, that is two world wars, revolutions, the famine, the dictatorship and the political terror, economic and social experiments of the government are reflected in the thesis. The real consequences of the national and political priorities of the Soviet state, directed on humiliation of the ethnic feeling and submission to the aims of Soviet building are analyzed. The evolution of emigrating moods is traced. In the context of the development of opposition in the Soviet society in the second half of the XX centuries the specific character of the civil protest of the Germans both petition and reserved are exposed. The special attention is paid to the German's place in the ethnic and national establishment at the end of the XX – beginning of the XXI century as key element of building the independent state. The activity of the selforganizational formations, analytical content of the program positions of civil life is analyzed. The basic changes in the social-demographic environment such that had more quantitative character are characterized. The general tendencies and priorities of the development of ethnic culture, religious consciousnesses are reflected and their place and role in the common Ukrainian spiritual space are displayed.

Keywords: The Germans of Ukraine, Ukrainian nation, national policy, public adaptation, national authentication, colonist, Soviet Germans, public formations, deportation, political repressions.